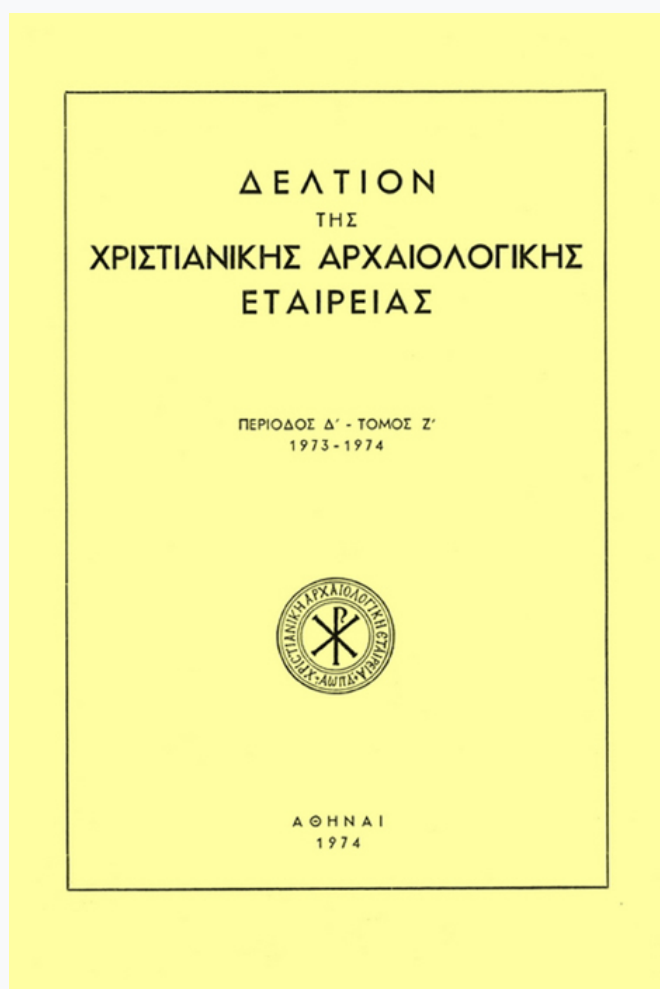

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 7 (1974)

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Anatole Frolov (1906-1972)

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος
(πίν. 1-6)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.826](https://doi.org/10.12681/dchae.826)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1974). Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος (πίν. 1-6). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 7, 1-30. <https://doi.org/10.12681/dchae.826>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος
(πίν. 1-6)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Anatole Frolov (1906-1972) • Σελ. 1-30

ΑΘΗΝΑ 1974

Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΕΛΕΗΜΩΝ ΛΙΓΟΥΡΙΟΥ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

(ΠΙΝ. 1 - 6)

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ μελλοντικές συνθετικές μελέτες με θέμα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ στὴν βυζαντινὴ Ἑλλάδα, ἀποτελεῖ ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἐπὶ μέρους μνημείων τῆς. Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία ἀποβλέπει στὸν πλουτισμὸ τοῦ ἀρχείου τῶν ἐκκλησιῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς Πελοποννήσου, μετὰ τὴν ἐξέταση ἑνὸς ἀξιοπρόσεκτου ἂν καὶ ὄχι τελείως ἀγνώστου μνημείου. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων στὸ Λιγouriό ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Millet λογαριαζόταν ἀνάμεσα στοὺς σημαντικοὺς ναοὺς τῆς λεγομένης «Ἑλλαδικῆς Σχολῆς», ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα ποτὲ δὲν τοῦ ἀφιερώθηκε μιὰ εἰδικὴ μελέτη κάνει τὶς γνώσεις μας γι' αὐτόν, πολὺ περιορισμένες.

Ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης εἶναι πλούσια σὲ ἀρχαιότητες. Ἡ εὐφορὴ κοιλάδα τῆς Ἀργολίδας ποὺ φθάνει πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα¹ ἔχει καὶ ἄλλα σημαντικὰ μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου². Ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία βρίσκεται δεξιὰ ἀπὸ τὸν κύριον δρόμον ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐξοδο τοῦ χωριοῦ³ (Πίν. 1, Α,Β). Τόσο γιὰ τὴν ἐκκλησίαν, ὅσο καὶ γιὰ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Λιγouriοῦ δὲν εἶναι γνωστὲς (στὸν γράφοντα τουλάχιστον) πληροφορίες ἀπὸ βυζαντινὰ ἢ μεταγενέστερα κείμενα. Ἡ παλαιότερη(;) μνηεῖα τοῦ κάστρου τοῦ Λιγouriοῦ ἀνήκει στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος⁴ καὶ δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

---

1. Βλ. Louis E. Lord, *The Pyramids of Argolis*, Hesp. VII, (1938) σ. 481 - 527. καὶ I. Παπαδημητρίου, Π.Α.Ε. 1951, σ. 212. Εἰκ. 11.

2. Βλ. Χρ. Α. Γιαμαλίδης, Ἀρχαῖαι ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου καὶ τῶν πέριξ χωρίων, Ἀθηνᾶ, 25 (1913) σ. 405 - 429, Ν. Ε., ζ', σ. 332, Ε.Ε.Β.Σ, Β', σ. 323.

3. Τόσο ὁ Monneret de Villard, ὅσο καὶ ὁ Millet, ὁρίζουν ὅτι ὁ ναὸς βρίσκεται στὸ Κορῶνι Ἀργολίδος. Πρόκειται περὶ παρανοήσεως. Τὸ Κορῶνι εἶναι μικρὸς οἰκισμὸς νοτίως τοῦ Λιγouriοῦ.

4. Βλ. D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, I, Paris 1932, σ. 281, II, Athènes 1953, σ. 115, ὅπου καὶ οἱ πηγὲς τῶν πληροφοριῶν.

Πρὶν ἀπὸ μισὸ αἰῶνα καὶ περισσότερο ὁ G. Millet ἔκανε μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Λιγουριοῦ⁵ βασισμένες κυρίως σὲ μιὰ μοναδικὴ κάτοψη⁶, στὸ ἀπρόσιτο σήμερα *Monitore Technico*. Ἀργότερα ὁ A. H. S. Megaw⁷ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν κεραμεικὸ διάκοσμο καὶ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τοῦ μνημείου. Κάποιες ἄλλες ἐπιστημονικὲς ἀναφορὲς σ' αὐτὸ⁸ εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες. Τέλος, ἀπὸ παλιὰ ἔχουν δημοσιευθῇ οἱ ἐνσωματωμένες στὸ ναὸ ἐπιγραφές⁹.

Ἡ ἀπομονωμένη σήμερα ἐκκλησία δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξε ἀρχικὰ καθολικὸ μονῆς¹⁰, στὴν ὁποία νὰ ἀνῆκε καὶ τὸ γειτονικὸ κοινόχρηστο μεγάλο πηγάδι. Ἄν καὶ ἡ διατήρησή της εἶναι μέτρια, ἐλάχιστες δυσκολίες ὑπάρχουν στὴν μελέτη τῆς ἀρχικῆς της μορφῆς. Οἱ γενικὲς διαστάσεις σὲ κάτοψη εἶναι ἐξωτερικὰ $9,80 \times 6,40$ μέτρα περίπου, καὶ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ τρούλλου φτάνει τὰ 7,83 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Παρουσιάζει τὸν συνηθέστατο στὴν βυζαντινὴ Ἑλλάδα τύπο τοῦ δικιωνίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, μὲ μία ἡμιεξαγωνικὴ κόγχη ἱεροῦ. Οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου¹¹. Ὁ νάρθηκας εἶναι λίγο μεταγενέστερος.

Ἐξεταζόμενος ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (Εἰκ. 1, 2) δὲν προσθέτει πολλὰ νέα πράγματα στίς γνώσεις μας. Ἡ γενικὴ του διάρθρωση ἀκολουθεῖ παλαιότερα ἀποκρυσταλλωμένα στὸν ἑλλα-

5. L' école grecque dans l' Architecture Byzantine, Paris 1916, σ. 300, 301, Εἰκ. 139.

6. Monneret de Villard, *Inedita Bizantina*, *Monitore Technico*, XVIII, (1912) Εἰκ. 4.

7. A. H. S. Megaw, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches in Greece*, B.S.A. XXXII, (1931 - 32) σ. 108, 111, 112, 117, 118, 119, 121, 123. Βλ. ἐπίσης XXXIII, (1932 - 33) σ. 142.

8. A. Bon, *Le Peloponnèse Byzantin*, Paris 1951, σ. 78, σημ. 1, 145, 151. G. Miles, *Byzantium and the Arabs*, D.O.P. 18, (1964) σ. 22, Εἰκ. 26, σημ. 103, καὶ R. Krauthemer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1965, σ. 279, σημ. 50, 51, Εἰκ. 103, Πίν. 163. Μὲ παρανοήσεις ὡς πρὸς τὸ ὄνομα καὶ τὴ θέση τοῦ ναοῦ, μικρὸ πληροφορικὸ σημεῖωμα δίνει καὶ ὁ Arnaldo Venditti, *Per il profilo dell' architettura bizantina in Grecia*, *Critica d' Arte*, XI, 1964, τ. 67 - 68, σ. 10, Εἰκ. 6.

9. Ἀντ. Μηλιαράκης, Γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, Ἀθῆναι 1886, σ. 81, Κ. Ζησίου, Σύμμικτα, Ἀθῆναι 1892, σ. 88, Χρ. Γιάμαλιδης, ἔνθ. ἀνωτ., σ. 409 - 412, Εἰκ. 5.

10. Λεῖψανα τοίχων ἀναγόμενα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, τὰ ὁποία τυχαῖα βρέθηκαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1971 σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἀνῆκαν ἴσως σὲ κτήρια τῆς μονῆς.

11. Γιὰ τὴν ἐξωτερικέωση τῆς μεσαίας μόνον κόγχης τοῦ ἱεροῦ, βλ. A. Alpağ Novello, *Grecia Bizantina*, Milano 1969, σ. 65.

δικό χώρο πρότυπα¹². Ἡ κάλυψη τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων εἶναι δύο εἰδῶν: γιὰ τὰ δυτικὰ γίνεται μὲ ὑπερυψωμένα σταυροθόλια (τῶν ὁποίων δύο τόξα μετώπου συμπίπτουν μὲ τὰ τόξα ὑποστηρίξεως τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ, χαμηλότερα ἀπὸ τὶς γενέσεις τους), ἐνῶ στὰ ἀνατολικά γίνεται μὲ ἀπλές, κατὰ μῆκος τοποθετημένες καμάρες. Στὸν νάρθηκα¹³ ἡ κάλυψη εἶναι ἐπίσης ἡ συνηθισμένη: δύο χαμηλότερες σὲ ἐγκάρσια διάταξη καμάρες καὶ μία τρίτη, ἡ μεσαία, ψηλότερα, στὸν ἄξονα¹⁴.

Οἱ γενικὲς ἀναλογίαι τοῦ ναοῦ σὲ κάτοψη εἶναι 1/1,123 ἐξωτερικά, καὶ 1/1,128 ἐσωτερικά. Οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς ποὺ διαφοροποιοῦνται ἄρκετὰ ἀπὸ τὸ τετράγωνο, ἂν καὶ δὲν ἀποτελοῦν χρονολογικὸ τεκμήριον¹⁵ ξεχωρίζουν τὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο τόσο ἀπὸ τὰ παλαιότερα πρότυπα τῆς πρωτεύουσας¹⁶ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν τετραγώνων σὲ κάτοψη ναῶν τοῦ 12ου αἰῶνος¹⁷. Παρὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Λιγουρίου δὲν στερεῖται ὁρισμένων ἀπλῶν γεωμετρικῶν σχέσεων στὴν σύνθεσή του: τὸ ἄνοιγμα τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι στὸ ἐσωτερικὸ ἴσο πρὸς τὸ μῆκος τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας καμάρας, ἐνῶ τὰ μήκη τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς εἶναι ἐπίσης ἴσα μεταξὺ τους (Εἰκ. 1). Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν χαράξεων εἶναι νὰ ὑφίσταται στὸ ἐσωτερικὸ ἀντιστοίχως, ἀφ' ἑνὸς μὲν χωρισμὸς σὲ τρία ἰσοπλατῇ κλίτη, ἀφ' ἑτέρου δὲ συμμετρία καὶ ὡς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ κτηρίου.

Στὶς πλάγιες ὀψεις τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συμμετρίας αὐτῆς. Ἐδῶ ἰσχύει ἀκόμα μία ἀπλὴ σχέση: τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ¹⁸ ἰσοῦται μὲ τὸ ἄθροισμα τοῦ ἐξωτερικοῦ πλάτους τῆς καὶ τοῦ μήκους τοῦ ἐνὸς γωνιακοῦ διαμερίσματος. Ὁλόκληρη δηλ. ἡ ὄψη ὁργανώνεται μὲ δύο τετράγωνα στῶν ὁποίων τὸ κοινὸ τμήμα ἐγγράφεται ἡ κεραία. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι τὴν ἴδια αὐτὴ χάραξη βλέπει κανεὶς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ, στὴν κατὰ πλάτος τομὴ (Εἰκ. 3).

12. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., Β' (1960 - 61) σ. 114 κ. ἑ.

13. Τὸ πλάτος τοῦ νάρθηκα εἶναι 1,95 μ. ἐσωτερικὰ καὶ 2,50 μ. ἐξωτερικὰ περίπου. Τὸ μῆκος του ἰσοῦται μὲ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ.

14. Βλ. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Γ', 1966, σ. 195, κ. ἑ.

15. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος εἰς Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69), σ. 157 - 158.

16. Βλ. Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 118 - 120, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

17. Ὅπως ὁ ναὸς τῶν Ταρσινῶν (Α.Β.Μ.Ε. Α', 1935, σ. 92), ὁ Ἀγ. Ἰωάννης Κακοσάλεσι (Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939 - 40, σ. 148), ὁ Ἀγιος Ἰωάννης Οἰνός (Τεχν. Χρον. 401 - 402, 1957, σ. 8 - 12).

18. Πέντε μέτρα ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Στὴν μέτρηση ὑπολογίζεται τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ ἀετώματος τῆς κεραίας καὶ ὄχι τὸ ὑφιστάμενο σήμερα κατὰ 0,50 μ. χαμηλότερο. Βλ. τὴν τομὴ τῆς Εἰκ. 3.

Ἔως τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν καμαρῶν¹⁹, τὸ σύνολο ἐγγράφεται καὶ πάλι σὲ δύο τετράγωνα, στὸ κοινὸ τμήμα τῶν ὁποίων ἐγγράφεται ἡ κεραία. Ἀπὸ τὶς γνωστὲς χαράξεις τριγωνίσμου²⁰ στὴν ἐγκαρσία τομῇ, εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι ἰσχύουν αὐτὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸ ὕψος τόσο τοῦ κοσμήτου, ὅσο καὶ τῶν κιονοκράνων. Στὸν τροῦλλο (ποὺ ὅπως φαίνεται ἔχει ἀρκετὰ ἀλλοιωθῇ στὸ ἀνώτερο τουλάχιστον τμήμα του) δὲν ἰσχύουν.

Τὶς ἀπλὲς αὐτὲς γεωμετρικὲς σχέσεις, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖες, φαίνεται ὅτι τὶς ἐπεδίωξε ὁ ἀρχιτέκτων στὴν σύνθεση τοῦ ἔργου του. Τοὺς λόγους τῆς ἐφαρμογῆς τους δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσῃ ἱκανοποιητικὰ.

Ὡς ἀπώτερη ἀφετηρία τῆς ιδέας τῆς καλύψεως τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων μὲ σταυροθόλια, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ πρωτεύουσα²¹ καὶ εἰδικότερα οἱ σύνθετοι τετρακιδόνιοι στοὺς ὁποίους ἐπεδίωκαν μία λύση ἰσοδύναμη στὶς τέσσαρες γωνίες τῆς ἐκκλησίας. Παραδείγματα σταυροθολίων σὲ δικιόνιους, ὅμοια μὲ τὸ Λιγουριό, θὰ ἔβλεπε κανεὶς στὸν 12ο κυρίως αἰῶνα, μεταγενέστερά του²². Ὅσο γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ νάρθηκα, ἀποτελεῖ τὸν κανόνα γιὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα.

Μία ἰδιομορφία τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας ἀποτελοῦν οἱ μικρὲς κόγχες ποὺ σχηματίζονται στὰ μέτωπα τῶν δύο πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ. Καταλαμβάνουν ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τους καὶ φθάνουν σὲ ὕψος 2,25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ κανεὶς κι' ἄλλα παραδείγματα²³

19. Δηλαδή 3,50 μ. περίπου. Τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτη συμπεριλαμβάνεται.

20. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Μορφολογικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀρμονικὲς χαράξεις στοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς ναοὺς, Χρονικὰ Αἰσθητικῆς II (1963), σ. 119 - 130, καὶ Ν. Μουτσόπουλος, Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom Typ Kreuzförmigen Innenbaus in Griechischen Kernland, B. Z. 55 (1962), σ. 274-291, Πίν. III.

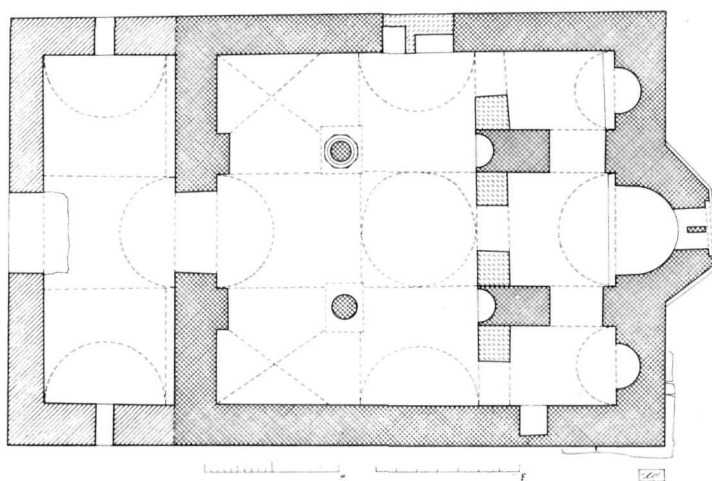
21. Βλ. G. Millet, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 88, 91. Χ. Μπούρας, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις, Ἀθῆναι 1965, σ. 22, κ. ἐ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Η', (1955 - 56), σ. 55.

22. Ὅπως στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀνδρου, βλ. Δ. Βασιλειάδης, Ὁ ναὸς Ἀγίου Νικολάου Κορθίου, Α. Ε. 1960, σ. 20, 23 - 24 καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς Α.Β.Μ.Ε., Η', (1955 - 56) σ. 36 (Ταξιάρχης Μελίδας), σ. 47 (Ταξιάρχης Ὑψηλοῦ), σ. 51 (Κοίμησις Μεσαθουρίου). Ἄλλα παραδείγματα: Κύρ Γιάννης Ἀλικιανοῦ Κρήτης, Α.Β.Μ.Ε., Η', (1955 - 56) σ. 176, Σωτήρα Ἀμφίσσης, Α.Β.Μ.Ε., Α', (1935), σ. 182 - 3, Ἅγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας (Α. Bon, Eglises Byzantines de Calamata, Actes du XIe Congrès Intern. d'Etudes Byzantines, Paris 1948, σ. 42, Εἰκ. 4), Ἅγ. Πέτρος στὰ Σπάτα Ἀττικῆς.

23. Ὅπως στὸ Tokal Kilisse στὴν Καπαδοκία (βλ. M. Restle, Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967, II, Πίν. X). Στὸ καθολικὸ Μονὴς Μυρτιάς, σὲ μεταγενέστερη διαμόρφωση (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς Α.Β.Μ.Ε., Θ' (1961) σ. 104, Εἰκ. 12) καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Bargala (βλ. D.O.P. 25, 1971, σ. 273) δύο μικρὲς κόγχες πλασίωσαν ἴσως τὸ τέμπλο, ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο Γεφύρας Ἄρτας (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Β', 1936, σ. 148, Εἰκ. 1).

Εικ. 1. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά μήκος

Εικ. 2. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Κάτοψη

του στοιχείου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπη νὰ ἐρμηνευθῇ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ τέμπλου. Πράγματι, τὰ κογχάρια καταλαμβάνουν τὶς θέσεις ἀνάμεσα στὰ τρία μέρη του, τὰ ὁποῖα κλείνουν τὰ τρία ἀνοίγματα τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, μιὰ θέση δηλαδὴ στὴν ὁποία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀρχίζουν νὰ τοποθετοῦνται μαρμάρινα τοξωτὰ προσκυνητάρια μὲ τοιχογραφίες ἢ ψηφιδωτά²⁴. Στὴν περίπτωση τοῦ Λιγουριοῦ ἐγίνε ἐφαρμογὴ ἴσως τοιχογραφιῶν ἢ καὶ εἰκόνων ποὺ τοποθετήθηκαν στὶς θέσεις αὐτές (σὲ μιὰ μεταβατικὴ λύση) ἴσως ἐπάνω σὲ χαμηλές φορητὲς βάσεις.

Ἐνα σχετικὸ πρόβλημα προκύπτει καὶ στὸν νάρθηκα: λείψανα ἀπὸ ἓνα γύψινο τοξωτὸ πλαίσιο, μορφῆς προσκυνηταρίου, σώζονται στὸν ἀνατολικὸ του τοῖχο, δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενον (Εἰκ. 4 καὶ Πιν. 6Α.). Εἶναι φυσικὸ νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅμοια διαμόρφωση καὶ ἀριστερά, ὅπου σήμερα δὲν σώζονται παρὰ ἴχνη. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τοῦ Λιγουριοῦ ἡ ὄχι ἄγνωστη λύση²⁵ τῶν τοξωτῶν προσκυνηταρίων δεξιὰ καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο, λύση ποὺ προέκυψε ἀπὸ λειτουργικοὺς λόγους, ὅταν ἓνα μέρος τῶν ἀκολουθιῶν γινόταν στὸν νάρθηκα²⁶ καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν κυρίως ναὸ ἐπαιρνε τὴν θέση τῆς Ὠραίας Πύλης τοῦ τέμπλου. Δυστυχῶς δὲν σώθηκαν στὸ Λιγουριὸ οἱ τοιχογραφίες στὴν θέση αὐτή, ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν περισσότερες παρατηρήσεις ἢ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν προσκυνηταρίων.

Τὴν μεταγενέστερη²⁷ ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 1, 2 καὶ 4) πιστοποιοῦν οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι πρὸς τὴν ἀνατολική του πλευρὰ (ἄλλοτε πρόσωση τοῦ κτηρίου), ἡ ἀσυνέχεια τῆς κατασκευῆς καὶ τὰ λείψανα ἐνὸς μονολόβου παραθύρου στὸν ἄξονα τῆς ἐλεύθερης ἄλλοτε δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς ἀνέγερσής του θὰ ξαναγίνῃ λόγος.

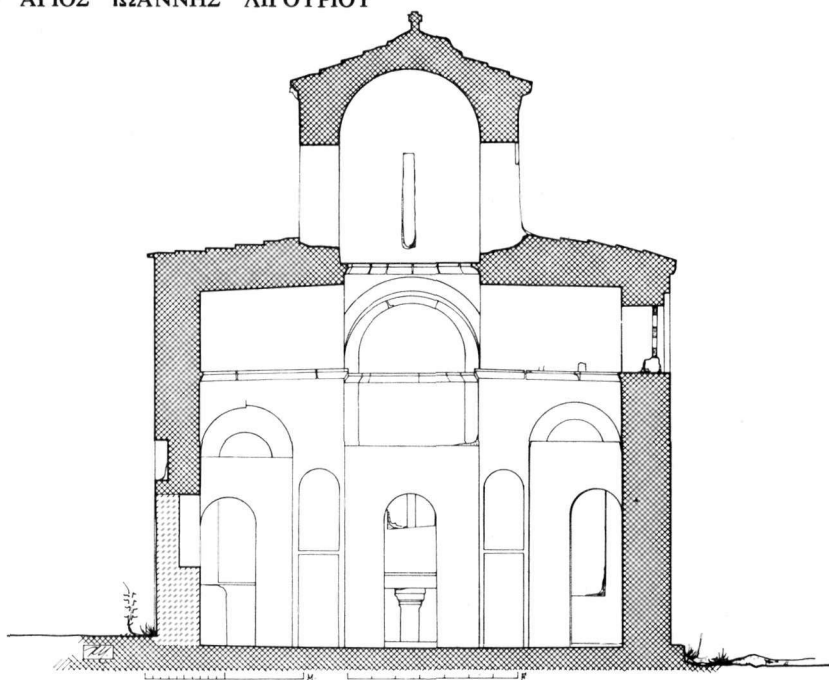
Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχοποιεῖς στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου γίνονται ὅπως συνήθως στὴν μεσοβυζαντινὴ Ἑλλάδα μὲ λίθους καὶ τοῦβλα. Ἐξε-

24. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955 - 56) σ. 84, σημ. 1. Τόσο τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου, ὅσο καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὰ προσκυνητάρια ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθήκες (Παράβαλε τὰ σχ. 5 καὶ 6 εἰς Π. Μυλωνᾶς, Παρατηρήσεις στὸ ναὸ τοῦ Πρωτάτου, Νέα Ἑστία, 89 (1971) σ. 238 - 254).

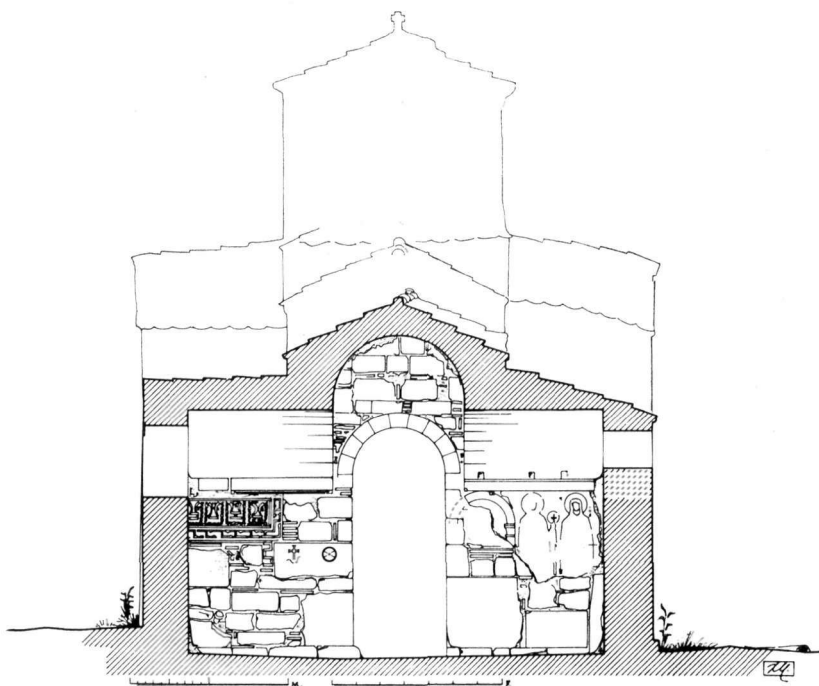
25. Ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Βαζκονο (βλ. προχείρως εἰς C. Arch., XII, 1962, σ. 345, Εἰκ. 3) καὶ στὸν Χριστὸ Βεροίας (ὄχι στὸν νάρθηκα ἀλλὰ στὸ προστώο).

26. Βλ. Δημ. Παλλάς, Ἀρχαιολογικά - Λειτουργικά, Ε.Ε.Β.Σ., 20, 1950, σ. 284 - 286 καὶ D. Pallas, Passion und Bestattung Christi, München 1965, σ. 76 - 86.

27. Βλ. καὶ Α. Η. S. Megaw, The Chronology, σ. 108, σημ. 1. Στὴν ἀναδημοσιευμένη κάτοψη τοῦ Monneret de Villard (G. Millet, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 301, Εἰκ. 139) ὁ νάρθηκας σημειώνεται, κατὰ λάθος, σύγχρονος μὲ τὸν ναὸ.

Είκ. 3. "Αγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά πλάτος του ναού.

Είκ. 4. "Αγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά πλάτος στον νάρθηκα

ταζόμενες από κατασκευαστική άποψη, είναι μικτές με μία όρατή επιφάνεια που διαμορφώνεται με λαξευτές πέτρες και τουβλα, και μία δεύτερη προς το έσωτερικό αμελέστερη, με λίθους μικρότερους, συχνά αλάξευτους. Ή χρήση (στά χαμηλά κυρίως μέρη του ναού) μεγάλων λίθων που προέρχονται από αρχαία κτήρια και καταλαμβάνουν ολόκληρο το πάχος της τοιχοποιίας κάνει την μικτή αυτή κατασκευή πολύ περισσότερο ισχυρή. Όπως είναι φυσικό, ο αρχιτέκτων επεδίωξε να ενισχύση την δομή τοποθετώντας ογκώδη κομμάτια του είδους αυτού στις γωνίες του κτηρίου, στις παραστάδες των ανοιγμάτων και στους πεσσούς. Στο έσωτερικό του κτηρίου, ή εφαρμογή του αρχαίου υλικού συνδυάζεται με την δομή τόξων και θόλων από λαξευτούς λίθους. Ο περιορισμός του πλάτους των άρμών και της χρήσης πλίνθων και στις δύο περιπτώσεις οδηγεί σε πολλά μέρη σε μιὰ εντύπωση ευστάθειας και δύναμης, κάπως ξένη στα μικρά μνημεία της εποχής. Πράγματι, τὰ τόξα μετώπου των καμαρών των τεσσάρων κεραιών, της προθέσεως, του διακονικού, και των σταυροθολίων καθώς και τὰ τόξα της κυρίας εισόδου και των έγκαρσίων διόδων του ιερού, είναι όλα από λαξευτούς μεγάλους θολίτες.

Θολίτες διαπιστώνει κανείς επίσης και στην δομή των θόλων. Αν και μικρομετακινήσεις από σεισμούς και νεώτερα άρμολογήματα αλλοιώνουν σήμερα την γενική εντύπωση, ή προσεγμένη θολοδομία από λαξευτό πορώλιθο επεκτείνεται παντού, όπου τουλάχιστον είναι δυνατή ή παρατήρηση, δηλαδή στις καμάρες (συμπεριλαμβανομένου και του μεταγενέστερου νάρθηκα) και στο τεταρτοσφαίριο του ιερού. Το ίδιο θά ίσχυε και για τὸ σφαιρικό μέρος του τρούλλου που είναι φανερό ότι έπεσε και πρόχειρα ξανακτίστηκε σε νεώτερη εποχή, με μικρούς λίθους, τουβλα(;) και άφθονο κονίαμα ²⁸.

Οί θόλοι και τὰ τόξα του Λιγουριού έχουν γίνη άσφαλώς επάνω σε πλήρεις ξυλοτύπους. Είναι μέσα στην παράδοση θολοδομίας της περιοχής του έλλαδικού χώρου και των νησιών που χρησιμοποιούσε άνέκαθεν βαρείς λίθους και ξυλοτύπους²⁹. Οί λαξευτοί θολίτες, αρχικά μόνον στα τόξα μετώπου κι' αργότερα σ' ολόκληρη την έκταση των θόλων εφαρμόζονται στην Ελλάδα³⁰ κατά τὸν 12ο κυρίως αιώνα. Στην διάδοσή τους θά

28. Ή πτώση του ήμισφαιρίου του τρούλλου διαπιστώνεται και έξωτερικά από την αλλοίωση του ανώτερου μέρους του τυμπάνου του. Ο Krautheimer (ένθ' άνθ., σ. 279, Πίν. 163 Α) εξέλαβε τὰ ίχνη του κακότεχνου ξυλότυπου της επίσκευής ως αρχικά, αν και ο ίδιος δέχεται (σημ. 51, σ. 353) ότι μέρος του τυμπάνου έχει ξανακτιστή.

29. Βλ. G. Millet, L' école... , σ. 245 κ. έ.

30. Βλ. X. Μπούρα, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, Αθήνα 1965, σ. 66 και Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966 - 69) σ. 269 - 70.

ἐβλεπε κανείς ἢ τὴν μίμηση τῶν μικρασιατικῶν (ἢ ἐν γένει τῶν ἀνατολικῶν) συστημάτων δομῆς³¹ ἢ τὴν συνεχῆ πρόοδο τῆς λιθοξοϊκῆς στῆν μεσοβυζαντινῇ Ἑλλάδα πράγμα πὺ εἶναι καὶ πιθανότερο. Οἱ ἀτέλειες τῶν δημοσιεύσεων καὶ οἱ προσεγγιστικὲς χρονολογήσεις κάνουν δύσκολη τὴν μελέτη τοῦ γενικοῦ φαινομένου. Εἰδικὰ στὸ Λιγουριό, ἐνῶ ἀκόμα ἀπουσιάζουν τὰ λαξευτὰ μέλη στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες³², ἔχουν πλήρως γενικευθῇ στῆν θολοδομία.

Ἡ κατασκευὴ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων, ἔγινε στὸ Λιγουριό ἀπὸ τοῦβλα σὲ ἀντίθεση μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους θόλους. Ἡ κοίλη τους ἐπιφάνεια διαμορφώνεται ἀδέξια μὲ κλιμακωτὴ, ἐκφορικὴ σχεδὸν³³ τοποθέτηση τῶν τοῦβλων καὶ μὲ μεγάλους ἀρμούς. Φαίνεται ὅτι ἡ κατασκευὴ λοφίων ἀπὸ ξεστοὺς θολίτες (μὲ ὑπολογισμό τῆς καμπυλότητος καὶ τῶν γωνιῶν ἀπόκλισης τῶν ἀρμῶν) παρουσίαζε γιὰ τὸν τεχνίτη μεγάλες δυσκολίες ἀκόμα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς πρώιμης ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος τοῦ λαξευτοῦ λίθου στῆν θολοδομία, στῆν ἐκκλησία τοῦ Λιγουριοῦ.

Στὶς κατασκευαστικὲς παρατηρήσεις θὰ πρέπει τέλος νὰ σημειωθῇ ὁ τρόπος στήριξης τῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν στὸν μεταγενέστερο νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Οἱ γενέσεις τους δὲν στηρίζονται στὸν ἴδιο τὸν τοῖχο ἀλλὰ σὲ ὀριζόντια λίθινα στοιχεῖα (ἀρχαῖα μέλη σὲ δευτέρη χρήση) πακτωμένα σ' αὐτόν, ἔτσι ὥστε τὸ ἀνοιγμα τῶν δύο καμαρῶν νὰ μειώνεται κατὰ 13 περίπου ἑκατοστὰ (Εἰκ. 1,2 καὶ 4). Δὲν μπορεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ πῇ ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὸν τοῖχο κατὰ τὶς ἐργασίες προσθήκης τοῦ νάρθηκα, ἢ ἀρχικὰ σὰν ἀναμονὲς μιᾶς προβλεπομένης προσθήκης³⁴.

Μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν θέση τοῦ μνημείου ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τῆς ἐλλαδικῆς ἐνότητος παρουσιάζει ἡ ἐξέταση τῶν διαφορῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καὶ τοῦ διακόσμου του.

Στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῶν στεγῶν πὺ καλύπτουν τοὺς θόλους βλέπει κανεὶς τὸν καθιερωμένο στοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς τῆς Ἑλ-

31. Βλ. G. Millet, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 250 - 251 καὶ A.B.M.E. Σ' (1938) σ. 61.

32. Βλ. A. H. S. Megaw, The Chronology, σ. 123.

33. Γιὰ ψευδο - ἐκφορικὲς διατάξεις στοιχείων σὲ βυζαντινοὺς θόλους, βλ. Ἀρ. Πασαδαῖος, Περί τινος ἀσυνήθους Βυζαντινοῦ θόλου, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Α', 1965, σ. 187 κ.έ., Πίν. I - IV. Παράδειγμα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, πάλι ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα, βλ. R. Demangel, E. Mamboury, Le quartier des Manges, Paris 1939, σ. 26 - 7.

34. Ἀναμονὲς προσθηκῶν δὲν εἶναι ἄγνωστες σὲ βυζαντινὰ κτήρια. Παραδείγματα: Τὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Κυψέλης Θεσπρωτίας, κ. ἄ..

λάδας τρόπο, τήν υπερέψωση δηλαδή τῶν κεραιῶν καί τήν διαμόρφωση τριγωνικῶν «ἀετωμάτων» σ' αὐτές. Τὰ τέσσαρα ἰσοδύναμα γωνιακά διαμερίσματα ἔχουν ἀπλές μονοκλινεῖς στέγες πρὸς τὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κτηρίου. Κάποια πρωτοτυπία παρουσιάζει σήμερα ὁ νάρθηκας. Ἡ νότια καμάρα του καλύπτεται μὲ δίδερη στέγη μὲ ὀριζόντια γείσα, ἐνῶ ἡ βόρεια μὲ δικλινῆ στέγη καὶ ἀέτωμα³⁵. Ἡ ἀσυμμετρία, ὁρατὴ στὴν ὄψη τοῦ κτηρίου (Πίν. 2, Α) δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι ἀρχικὴ ἢ προέκυψε ἀπὸ νεώτερες διευθετήσεις τῆς στέγης καὶ τοῦτο γιατί οἱ ἐπιστέψεις τῶν τοίχων (ἴσως μὲ ὀδοντωτὲς ταινίες) ἔχουν ἐδῶ καταστραφῇ, ὅπως ἄλλωστε καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ κτήριο. Παρόμοια παραμόρφωση τῆς στέγης ἔγινε καὶ στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν τοίχων παρουσιάζεται στὸν Ἅγιο Ἰωάννη ἀρκετὰ ἰδιότυπη κι' αὐτὸ λόγῳ ἐφαρμογῆς ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, σὲ μεγάλη ἔκταση. Τὸ καθιερωμένο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πλινθοπερίκλειστο σύστημα περιορίζεται σὲ μικρὲς ἐπιφάνειες στὰ ψηλότερα μέρη τοῦ κτηρίου καὶ συνάμα ἐμφανίζεται ἀτελές, μὲ ἀνισοῦψεις τοὺς δόμους, ἀσυνεχεῖς τὶς σειρὲς τῶν τούβλων καὶ κατὰ τόπους ἀνωμαλίες, ὅπως γεμίσματα μὲ ὀριζόντια τοποθετημένα τοῦβλα, ἢ παρεμβολὴ λίθων ἐν μέρει ὀρθογωνισμένων (Εἰκ. 5, Πίν. 2 Α,Β).

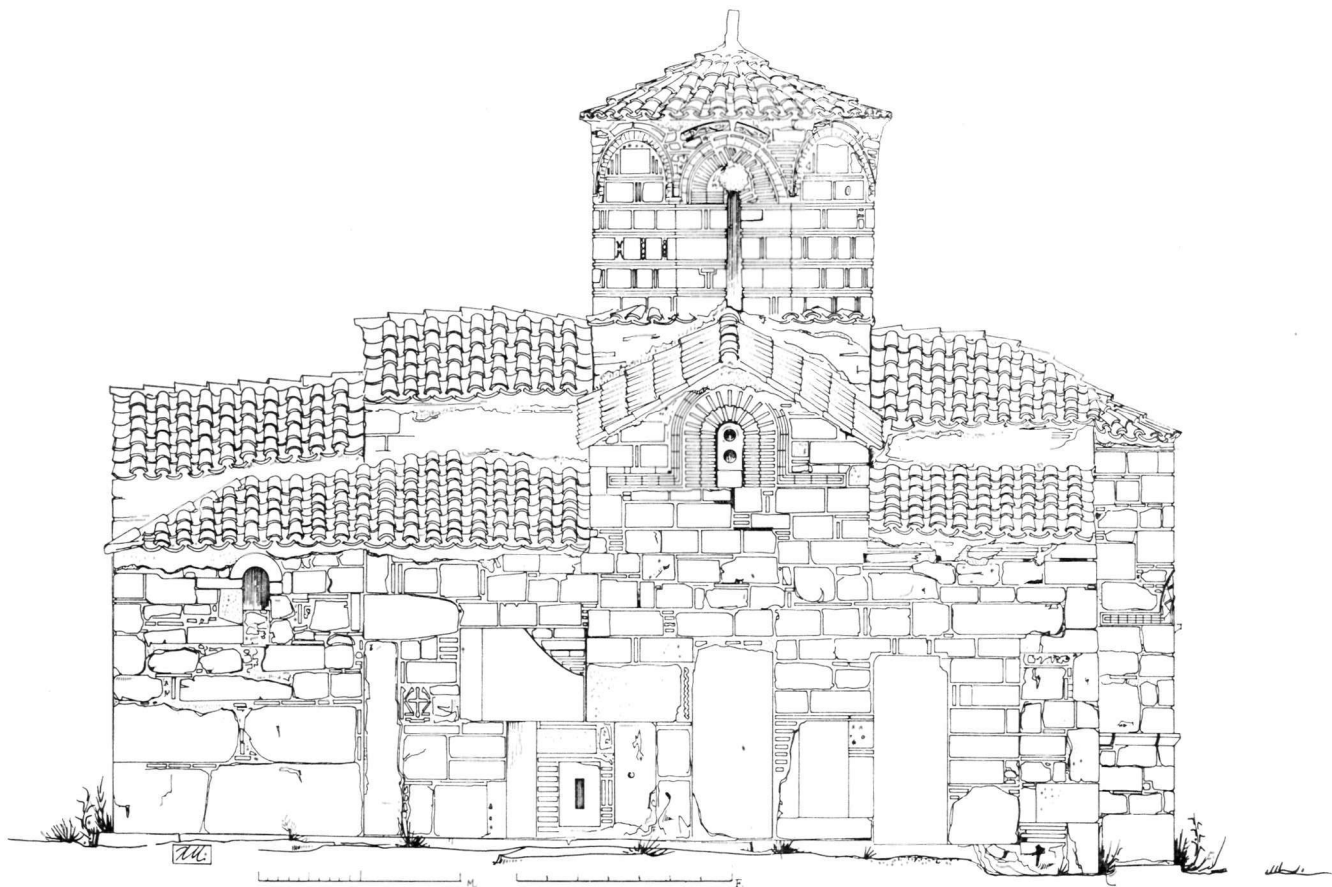
Τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια (ἀπὸ κτήρια τῆς περιοχῆς ἢ τὸ πιθανότερο τοῦ γειτονικοῦ Ἀσκληπείου) χρησιμοποιήθηκαν αὐτοῦσια ἢ μὲ ἐλάχιστες ἀπολαξεύσεις. Στὴν βορεία καὶ κυρίως στὴ νοτία πλευρὰ τοῦ κτηρίου εἶναι φανερό πὼς τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν μὲ σύστημα ποὺ ἐπιτρέπει καλύτερη δομικὴ καὶ μορφολογικὴ ὀργάνωση τῶν τοίχων: τοποθετήθηκαν ἀφ' ἑνὸς κατὰ ἀποστάσεις μὲ τὴν μακρὰ τους διάσταση καθ' ὕψος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὀριζόντια ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν μὲ τὰ πρῶτα, σχήματα Τ ἢ Γ. Μικρότερα στοιχεῖα ἤρθαν νὰ συμπληρῶσιν τὰ μεταξὺ τους κενά. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ θυμίζει ὄχι μόνον παλιὲς ρωμαϊκὲς καὶ παλαιοχριστιανικὲς τοιχοποιεῖς³⁶ ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους σταυροὺς στίς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες μερικῶν μεσοβυζαντινῶν ἐλλαδικῶν ναῶν³⁷. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ σταυροὶ αὐτοὶ ποὺ σχηματιζόταν (ὅπως καὶ στὸ

35. Τὴ λύση τοῦ νάρθηκα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν.

36. Βλ. L. Crema, *L'architettura Romana*, Torino 1959, σ. 10, Εἰκ. 9, G. Lugli, *La tecnica edilizia Romana II*, Roma 1957, Πίν. XC καὶ J. Durm, *Die Baukunst der Römer*, Stuttgart 1905, σ. 213, 214, Εἰκ. 217. Παλαιοχριστιανικὰ παραδείγματα, βασιλικῶν Αἰγιοσθένων (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Π.Α.Ε. 1954, σ. 131, Εἰκ. 3) καὶ Ἐλευθερῶν (Ε. Στίκας, Π.Α.Ε. 1939, σ. 51, Εἰκ. 7).

37. Παραδείγματα βλ. εἰς Π. Βοκοτόπουλος, Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966-69) σ. 162, σημ. 58. Στὸν ναὸ τῆς Ἀντικύρρας (Α.Δ. 1964, Πίν. 266 β, 267α) ὑπῆρχε παρό-

Εικ. 5. Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουρίου. Νοτία ὀψη τοῦ ναοῦ.

Λιγουριό) με μεγάλους «διατόνους»³⁸ λίθους ξεκίνησαν επίσης αρχικά σάν ένα σύστημα δομής. Ἀργότερα, κυρίως στὸν 12ο αἰῶνα, ἀπέκτησαν μικρότερο μέγεθος καὶ διακοσμητικὸ χαρακτήρα³⁹. Τοῦ τύπου ἀκριβῶς αὐτοῦ εἶναι καὶ ὁ σταυρὸς στὴν πρόσοψη τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκα τοῦ Λιγουριού: ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος, με περιορισμένες διαστάσεις, σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἀμφικιονίσκους παραθύρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τὰ συμφυῆ κιονόκρανα καὶ οἱ βάσεις τους ὀρίζουν συμμετρικὲς διαπλατύνσεις στὰ ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, ποὺ τονίζουν τὸν διακοσμητικὸ του χαρακτήρα (Πίν. 5Δ).

Γιὰ τὴν χρησιμοποίηση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου σὲ βυζαντινὰ κτίσματα ἔχει γίνῃ καὶ ἄλλοτε λόγος⁴⁰. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη μερικὲς φορὲς εἶναι φανερὴ ἡ ἀρχαίᾳ χρῆση τῶν ἀρχαίων μελῶν⁴¹ ἂν καὶ ἡ ταύτιση με συγκεκριμένα ἀρχαῖα κτήρια δὲν φαίνεται ἀμέσως ἐφικτή. Ἔτσι, στὴ νότια πλευρὰ ξεχωρίζουν τμῆμα κορμοῦ ἀρραβδώτου κίονος ($h = 1,15 \mu.$), θραῦσμα μεγάλης μαρμάρινης μετόπης ($h = 1,23 \mu.$), βατήρας ἐπιγραφῆς ἢ στήλης ($0,41 \times 0,63 \mu.$), δύο θραῦσματα ἀπὸ μαρμάρينو γεῖσο (;) με ἀνάγλυφο μαῖάνδρο ($l = 0,42$ καὶ $l = 0,36 \mu.$) καὶ ἄλλα. Στὴ βόρεια πλευρὰ μεγάλο κατῶφλι θύρας ($l = 1,90 \mu.$), βατήρας ἐπιγραφῆς ἢ στήλης ($1,26 \times 0,62 \mu.$). Στὴν Δυτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀμφικιονίσκους ποὺ σχηματίζουν σταυρὸ ($h = 1,30 \mu.$) (Πίν. 5 Δ) ὑπάρχει θραῦσμα με ἀνάγλυφο ἀνθέμιο καὶ ἄνθος λωτοῦ ($0,26 \times 0,32 \mu.$) (Πίν. 5,Ε) μικρὸ κομμάτι ἀπὸ μαρμάρينو γεῖσο (;) ($l = 0,18 \mu.$), καὶ ἄλλα. Μία μαρμάρινη στήλη με συμφυῆ βάση ἔχει τέλος ἐνσωματωθῇ στὴν κτιστὴ νεώτερη Ἀγία Τράπεζα (Εἰκ. 6, Γ).

Ἡ ὁλοκληρωτικὴ φθορὰ τῶν γείσων τὰ ὁποῖα ἔστεφαν πρὸς τὰ ἐπάνω τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα ἀναπαραστάσεως. Ἡ παρουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν στὰ δύο παράθυρα καὶ στὸν τροῦλλο κάνει πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ τους ἄλλοτε καὶ στὰ γεῖσα τοῦ

μοῖος με τὸ Λιγουριό τρόπος δομῆς, καθὼς καὶ σὲ βυζαντινὸ κτήριο τῆς Μεσσήνης (Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. ΙΑ', 1972, σ. 141 κ. ἐ. Εἰκ. 49, 52), βλ. ἐπίσης τὸ ἴδιο σύστημα (;) στὸν Ἅγ. Νικόλαο τοῦ νεκροταφείου Μεσσήνης (αὐτόθι, σ. 104 κ.ἐ.).

38. Ποὺ καταλαμβάνουν δηλαδὴ ὁλόκληρο τὸ πάχος τῶν τοίχων, μπατικούς. Ἄς σημειωθῇ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σταυροὺς σὲ τοιχοποιεῖς ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ἔχουν γίνῃ ἐπίσης ἀπὸ ἀρχαῖα μέλη, ὅπως λ.χ. τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων Θησείου, τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά, κ. ἄ..

39. Βλ. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴν Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., 4 (1969 - 70) σ. 257 - 8.

40. Βλ. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἀρχιτεκτονικὴ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, Ε', (1966 - 69) σ. 258. Παραδείγματα προχείρως: Γοργοπηκοὺς Ἀθηνῶν, Σκριποῦ, καθολικὸν Ἀρμὰ Εὐβοίας, Παναγίτσα Βάθειας Εὐβοίας, Ἅγιος Νικόλαος Μεσσήνης, ναὸς Σουβάλας κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης, Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ - λ ο ς, εἰς Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69) σ. 160 - 162.

41. Βλ. G. Millet, L' école..., σ. 223, σημ. 4.

ναού. Στο έσωτερικό ή θολοδομία και ή κατασκευή τών κοσμητῶν μαρτυροῦν μιὰ προχωρημένη γνώση τῆς λιθοξοϊκῆς, ὅπως και στο έξωτερικό οί λίθινοι θολίτες τών θυρῶν. Ἔτσι, ἄν και ἄπουσιάζουν τὰ τυπικά γιά τīs μεταγενέστερες ἄργολικῆς ἐκκλησίες λαξευτὰ πλαίσια και τύμπανα παραθύρων⁴², λίθινες ζῶνες και τὰ παρόμοια, τίποτα δὲν ἀποκλείει και τὰ γεῖσα τοῦ ναοῦ νὰ ἦταν λίθινα.

Ὁ κεραμεικὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας, ἄν και παρουσιάζει ἀξιοπρόσεκτη ποικιλία θεμάτων, δὲν εἶναι πλούσιος. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων θέλησε μόνο νὰ συμπληρώσει τὴν διακόσμηση τών τοίχων παρεμβάλλοντας μερικὰ ἀπλὰ ἢ σύνθετα στοιχεῖα στο πλινθοπερίκλειστο (τροῦλλος) ἢ στο μικτὸ σύστημα τοιχοποιίας χαμηλότερα. Ἡ μόνη περίπτωση πού μιὰ κάπως μεγαλύτερη ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ πλίνθινα κοσμήματα εἶναι μία μικρὴ ζωφόρος στο δυτικὸ τοῖχο, και ἴσως μία δευτέρη συμμετρικὴ τῆς⁴³. Ἡ ἀνάλυση τών θεμάτων (Εἰκ. 6.Δ.) (ἄφ' ἑνὸς κουφικῶν, ἄφ' ἑτέρου ἐγκόπτων ἢ συνδυασμοῦ ἀπλῶν τούβλων) γίνεται σὲ ἄλλη θέση.

Ὁ τροῦλλος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου εἶναι έξωτερικὰ ὀκτάπλευρος, μὲ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα κατὰ τοὺς κύριους ἄξονες τοῦ ναοῦ. (Πίν. 3 Β,Γ). Διατηρεῖται σὲ κακὴ κατάσταση. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος τοῦ ἔπεσε συμπαρασύροντας μέρος τοῦ τυμπάνου. Στὴν ἐπισκευὴ πού ἀκολούθησε, τὰ κατεστραμμένα μέρη συμπληρώθηκαν πρόχειρα μὲ τὰ ἴδια παλιὰ ὑλικά, και νέα στέγη διαμορφώθηκε μὲ γεῖσο ὀριζόντιο, ψηλότερα ἀπὸ τὰ τόξα. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τών ὑλικῶν, οἱ παραμορφώσεις ὀλόκληρης τῆς κατασκευῆς και τὰ νέα ἄρμολογήματα προκαλοῦν σήμερα σύγχυση στὸν θεατὴ. Στο σχέδιο τῆς Εἰκ. 6,Ε γίνεται διάκριση τών ἀρχικῶν ἀπὸ τὰ ἀνακατασκευασμένα τμήματα, σ' ἓνα ἀνάπτυγμα τοῦ τυμπάνου.

Στὴν ἀρχικὴ μορφή, οἱ πλευρῆς τοῦ τροῦλλου πού εἶχαν παράθυρα, διέφεραν (στο ψηλότερο τουλάχιστον τμήμα τους) ἀπὸ αὐτῆς πού ἔμεναν τυφλές, ἐνῶ χαμηλότερα, συνεχιζόταν ὁμοιόμορφα οἱ δόμοι τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Τὰ τόξα τών παραθύρων (ὅπως φαίνεται στῖς πλευρῆς Δ. και Ν. πού σώθηκαν καλύτερα) τὰ περιέβαλαν δύο πλίνθινα τόξα (μὲ τὸ μέτωπο τοῦ πρώτου σὲ μικρὴ ὑποχώρηση) και ψηλότερα ὀδοντωτὴ ταινία. Ἡ ἴδια αὐτὴ ταινία ἐπεκτεινόταν και στῖς τυφλές πλευρῆς τοῦ τυμπάνου σχηματίζοντας ἰσοῦψῃ τόξα. Ἀκόμα πιὸ ψηλὰ και στῖς ὀκτῶ παρειῆς τοῦ τροῦλλου διαμορφωνόταν λοξότμητο καμπύλο γεῖσο⁴⁴, πώρινο, διακοσμούμενο μὲ ἀνάγλυφο ἐλικωτὸ βλαστὸ. Δυστυχῶς πουθενὰ δὲν σώ-

42. Βλ. Α. Η. S. Megaw, The Chronology. ., σ. 122 - 124

43. Σήμερα τὴν ἀποκρύπτουν μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

44. Ἡ καμπυλότητα και ἡ διατομὴ τών κομματιῶν πού σώθηκαν δὲν ἀφήνουν περιθώρια σὲ ὑποθέσεις ἄλλης χρήσης.

θηκε ἀκέραιο. Κατὰ τὴν ἀνακατασκευή, ὄχι λίγα ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ ⁴⁵ τοποθετήθηκαν πρόχειρα στὴν ἴδια περίπου θέση, μένει ὅμως ἄλυτο τὸ πρόβλημα τῆς διαμορφώσεως τῶν γωνιῶν, τῆς συναντήσεως δηλαδὴ τῶν γείσων δύο διαδοχικῶν πλευρῶν. Πιθανότερη φαίνεται ἡ λύση τῆς Εἰκ. 6, Α με μικροὺς προβόλους στὶς ὀκτὼ γωνίες. Ἔχομε ἔτσι στὸ Λιγουριὸ ἓνα τρούλλο ἀρκετὰ πρωτότυπο. Τὰ παράθυρα με διπλᾶ τόξα καὶ ὀδοντωτὲς ταινίες, καθὼς καὶ τὰ καμπύλα λοξότμητα γείσα θυμίζουν ἀμέσως τοὺς λεγομένους ἀθηναϊκοὺς τρούλλους ποὺ συνηθιζόταν στὴ μέση περίοδο στὴν Ἀθήνα, τὴν Ἀνδρο, τὴ Μάνη, καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστοι καὶ στὴν Ἀργολίδα⁴⁶. Ἀπουσιάζουν ὅμως οἱ κιονίσκοι με τὰ ἐπιθήματα στὶς γωνίες καὶ ἡ ἀπλούστευση προχωρεῖ με τὶς ἀδιάρθρωτες δευτερεύουσες ἐπιφάνειες τοῦ τυμπάνου. Τὰ ἴδια τὰ γείσα με τὸ χαμηλωμένο σχῆμα τους καὶ κυρίως με τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμό τους εἶναι μοναδικὰ ἴσως στὴν ἐλλαδικὴ ἐνότητα. Τὰ μικρὰ ἔγκοπτα κεραμικὰ καὶ τὰ φιαλοστόμια στὴν τοιχοποιΐα τοῦ τυμπάνου δείχνουν τὶς προθέσεις τοῦ ἀρχιτέκτονα γιὰ ποικιλία, ἀλλὰ ἡ λύση τῆς ἀπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας στὶς δευτερεύουσες παρειὰς τοῦ τρούλλου δὲν ἱκανοποιεῖ. Παρεμφερῆ παραδείγματα τῆς ἴδιας λύσης (με τοξωτὴ τὴν ἄνω ἀπόληξιν καὶ τέσσερα μόνο παράθυρα) ἔχουν ἐπισημανθῇ ἤδη στὸν Μορέα⁴⁷, στὸν Βάμβακα καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο Μάνης, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα ⁴⁸, ἡ πιθανότης ὅμως ἀμέσους μιμήσεως φαίνεται νὰ εἶναι μικρὴ⁴⁹. Εἶναι πιθανότερο ὅτι ὅλα προέκυψαν ἀπὸ τὴν πρόθεση ἀπλουστεύσεως τοῦ ἤδη ἀρκετὰ διαδομένου ἀθηναϊκοῦ τύπου.

Πράγματι σὲ μικροῦ μεγέθους τρούλλους (ὅπως εἶναι καὶ τοῦ Λιγουριοῦ) βλέπει κανεὶς ἄλλοτε νὰ καταργοῦνται οἱ κιονίσκοι τῶν γωνιῶν⁵⁰, ἄλλοτε νὰ γίνονται τέσσερα μόνο παράθυρα⁵¹ καὶ ἄλλοτε νὰ περιορίζεται

45. Τὰ καλύτερα διατηρημένα κομμάτια σώζονται στὶς πλευρὲς Ν, ΝΑ, Δ καὶ ΒΑ τοῦ τρούλλου.

46. Με δύο τουλάχιστον παραδείγματα: στὸ Πλατανίτι (βλ. Α. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. 1908, σ. 189 - 236) καὶ στὸ Παναρίτι (βλ. Ε. Stikas, Une rare application de trompes dans une église byzantine en Argolide, Atti del VIII Congr. di Studi Bizantini II, Roma 1953, σ. 261 - 264).

47. Α. Η. S. Megaw, Byz. Architecture in Mani, B.S.A. XXXII, 1932 - 33, σ. 142.

48. Στὴν Ἐπισκοπὴ Μάνης (βλ. Ν. Δραδάκης, Βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68, Πίν. 51) ἡ μεταβατικὴ λύσις με παράθυρα καὶ τυφλὰ τόξα ἐναλλάξ, στὶς πλευρὲς τοῦ τυμπάνου.

49. Α. Η. S. Megaw, ἐνθ' ἄνωθ.

50. Ὅπως σὲ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Μυστρά κ.τ.λ.. Δὲν εἶναι γνωστὰ στὸν γράφοντα ἄλλα παραδείγματα ἀθηναϊκῶν τρούλλων (με λαξευτὰ γείσα) στὰ ὁποῖα νὰ παρατηρῆται ὁμοία ἀπλούστευση.

51. Ὅπως λ.χ. στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Ροδιάς Ἄρτας, στὸ καθολικὸ Μονῆς Σαγματᾶ κ.ἄ.

ὁ πλίνθινος διάκοσμος γιὰ λόγους οἰκονομίας. Στὸ Λιγουριό, τὰ μαρμαρικὰ τουλάχιστον εἶναι πολὺ περιορισμένα, ἀκόμα καὶ τὰ γεῖσα τοῦ τρούλλου γίνονται πώρινα. Ἔτσι, ἡ ἀπλούστευση γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους φαίνεται πολὺ πιὸ πιθανὴ ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση ἐνὸς μεταβατικοῦ παλαιότερου τύπου, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῇ. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ τουλάχιστον πρῶϊμα μνημεῖα τῆς ἐλλαδικῆς ἐνότητος δὲν σώθηκε τρούλλος τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ ψευδοκουφικὰ καὶ ἡ ζωφόρος τῶν κεραμεικῶν δείχνουν ὅτι τὰ σύγχρονα ἀθηναϊκὰ καὶ βοιωτικὰ μνημεῖα δὲν ἦσαν ἀγνωστα στὸν ἀρχιτέκτονα. Ἡ ἄποψη ὅτι τρούλλοι τοῦ τύπου τοῦ Λιγουριοῦ ὑπῆρξαν οἱ μεταβατικοὶ πρὸς τὸν καθαρὰ ἀθηναϊκὸ τύπο⁵² ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ: ὁ τύπος αὐτὸς εἶχε τὰ πρότυπά του στὴν πρωτεύουσα καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα ἐμφανίζεται πλήρως ἀνεπτυγμένος στὴν Ἑλλάδα⁵³, ὅπου ἐπικρατοῦσαν παντοῦ πολὺ ἀπλούστερες μορφές.

Ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡμιεξάπλευρη ἐξωτερικὰ, μὲ ἓνα δίλοβο παράθυρο στὴν μεσαία πλευρά της. Ἡ λοξόμητη κορνίζα στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς του περιορίζεται στὸ πλάτος τῆς κόγχης, ὅπως καὶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ σχηματίζεται στὸ ὕψος τῶν γενέσεων τῶν τόξων τοῦ παραθύρου. Τὸ μοναδικὸ πρόβλημα κι ἐδῶ εἶναι τῆς ἐπίστεψης, ποὺ ἔχει καταστραφῇ. Ἡ αὐστηρὴ καὶ λιτὴ ἐμφάνιση τῆς κόγχης βρίσκεται στὴν παράδοση τῆς ἐλλαδικῆς ἐνότητος μνημείων, ἀλλὰ καὶ σὲ συμφωνία μὲ τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς ἐκκλησίας. Ἡ πρόθεση καὶ τὸ διακοσμικὸ ἔχουν κόγχες μικρότερες, ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Τὸ παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (σήμερα, σχεδὸν ὀλόκληρο φραγμένο μὲ τοιχοποιία, Πίν. 4,Α) διατηρεῖ τὴν παλιὰ διάταξη τοῦ arcade type, τοῦ διλόβου δηλαδὴ χωρὶς τύμπανο καὶ ἐξωτερικὸ τόξο⁵⁴. Διπλὰ πλαίσια ἀπὸ τοῦβλα (τὰ μικρότερα σὲ ὑποχώρηση) στηριζόμενα σὲ μαρμάρينو κιονίσκο καὶ περιβαλλόμενα ἐξωτερικὰ ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, κλείνουν τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὸ συντηρητικὸ ὕψος τοῦ παραθύρου δὲν τὸ μαρτυρεῖ μόνον ὁ τύπος ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τόσο τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν τόξων, ὅσο καὶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία δὲν ἐπεκτείνονται χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου. Αὐτὰ δὲν ἀρκοῦν ὅμως γιὰ μιὰ πρῶϊμη χρονολόγηση, γιὰτὶ στὴ νότια κεραία τοῦ ναοῦ τὸ μονόλοβο παράθυρο ἐμφανίζεται περισσότερο ἐξελιγμένο.

52. Βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἀνωτ.

53. Βλ. Α. Φιλίππιδου, Ἡ χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Ἀθηνῶν, Ἑτιστ. Ἑπετ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Ε' (1970) σ. 84, καὶ Ἐνας μεσοβυζαντινὸς τρούλλος ἀπὸ τὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 5, (1971) σ. 165 - 168.

54. Βλ. Α. Η. S. Megaw, The Chronology... σ. 121.

Είναι επίσης πιθανότατο ότι στον περιορισμό του ύψους πλαισίου και οδοντωτής ταινίας, έπαιξε ρόλο και ή θέση του παραθύρου: λόγω της στενότητας της πλευράς της κόγχης, θα προκαλούσαν δυσεπίλυτα κατασκευαστικά προβλήματα⁵⁵. Η διατήρηση του arcade type και των αρχαϊσμών σε κόγχες από λόγους κατασκευαστικούς έχει παρατηρηθεί και αλλού⁵⁶. Δεν είναι άλλωστε άσχετο με την κατασκευή ότι ή επιβίωσή τους διαπιστώνεται σε μικρούς κυρίως ναούς⁵⁷.

Από τα τρία τυπικά για τους σταυροειδείς έγγεγραμμένους παράθυρα των κεραιών, μόνο το νότιο προσφέρει στοιχεία για παρατηρήσεις. Το δυτικό έχει αποφραχθεί, ενώ βόρειο δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ. Τα διπλά πλαίσια και ή οδοντωτή ταινία στο μονόλοβο της νοτίας κεραίας καταλαμβάνουν (όπως ήδη σημειώθηκε) ολόκληρο το ύψος του.

Καμιά από τις πόρτες του Αγίου Ιωάννου δεν είχε (ή δεν διατηρεί σήμερα) μαρμάρινο θύρωμα. Η διαμόρφωση των ανωφλίων της εισόδου του μεταγενέστερου νάρθηκα και της φραγμένης σήμερα βόρειας εισόδου στον ναό γίνεται με πώρινους θολίτες: στην άλλοτε κυρία είσοδο διαμορφώθηκε ένα ελεύθερο άνοιγμα με λαξευτούς επίσης λίθους.

Για τον νάρθηκα, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, τα πώρινα θολωτά μέρη διόλου δεν εκπλήσσουν, γιατί βρίσκονται στα πλαίσια των γνωστών τάσεων λιθοξοϊκής του προχωρημένου 12ου αιώνα⁵⁸. Επαναλαμβάνονται άλλωστε και στά μικρά παράθυρα στις πλάγιες πλευρές του. Στην βόρεια είσοδο όμως (Πίν. 4,Β) ο αρχιτέκτων πρωτοτυπεί. Καμιά ένδειξη δεν επιτρέπει να υποθέσει κανείς ότι έγινε μιá μεταγενέστερη αλλαγή: το πώρινο πλαίσιο φαίνεται αρχικό. Η ύπαρξή του θα έχη άσφαλώς κάποιες επιπτώσεις στην χρονολόγηση του μνημείου, σε συσχετισμό με τις παρατηρήσεις για την προχωρημένη ικανότητα λιθοξοϊκής στο έσωτερικό του.

Ας σημειωθεί τέλος στο Λιγουριό ή ύπαρξη ενός σπάνια διατηρημένου στοιχείου σε βυζαντινούς ναούς⁵⁹. Στο παράθυρο της νότιας κεραίας σώζεται ένα διάφραγμα από τά αρχικά της εκκλησίας. Το αποτελεί λεπτή

55. Τα λίθινα στοιχεία που άπαρτίζουν τις πλάγιες πλευρές της κόγχης διαμορφώνουν τις γωνίες διατηρώντας ένα κάποιο πλάτος στην κύρια όψη της. Το πλάτος αυτό δεν είναι δυνατόν να μειωθεί περισσότερο.

56. Βλ. Ch. Bouras, Zourtsa, C. Arch., XXI (1971) σ. 148, 149.

57. Βλ. A. H. S. Megaw, ένθ' άνωτ. σ. 121.

58. Βλ. A. H. S. Megaw, ένθ' άνωτ., σ. 122 - 124 και X. Μπούρας, Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69) σ. 269 - 270.

59. Άλλα παραδείγματα σε ναούς της Ελλάδος βλ. εις Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en architecture Byzantine, Thèse 3me Cycle (polycopiée), Paris 1964, σ. 103 κ. έ..

πώρινη πλάκα, με δύο κυκλικές όπες, στις οποίες στερεωνόταν ίσως ύαλοπίνακες.

Οί δύο κίονες στο έσωτερικό του ναού είναι μαρμάρινοι, αρράβδωτοι. Ο νότιος, με μεγαλύτερη τη διάμετρο έχει γίνη από έρυθρό λίθο. Δεν έχει βάση. Το κιονόκρανό του είναι άπλο τεκτονικό, όρθογώνιο σε κάτωψη, με μόνη διακόσμηση ίσοσκελή επιπεδόγλυφο σταυρό σε κύκλο, στην μία πλευρά του. Ο βόρειος έχει γίνη από λευκό μάρμαρο. Στηρίζεται σε μία αρχαία ελληνική ή ρωμαϊκή «ίωνική» βάση, με όκταγωνική πλίνθο. Η στήριξη είναι κακή, γιατί έχει σπάσει ό κορμός του κίονος. Στο κάτω μέρος του διακρίνονται λείψανα αρχαίας ελληνικής επιγραφής⁶⁰. Κι' έδω το κιονόκρανο είναι άπλο τεκτονικό με λοξότμητο τόν άβακα και επιπεδόγλυφο σταυρό (Πίν. 5,Α και Β).

Παρά την άφθονία αρχαίου οικοδομικού ύλικού στο Λιγουριό, τα κιονόκρανα και οί κίονες έγιναν ειδικά για το κτήριο. Το τεκτονικό σχήμα τών κιονοκράνων με τούς λοξότμητους άβακες (κατάλοιπα τών παλιών επιθημάτων) και την άπουσία διακόσμου, άπαντά σε μνημεία του 12ου αιώνα (Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας⁶¹, ναός Σουβάλας⁶², κ.ά.). Την αύστηρή και άπέριττη μορφή τους, θά πρέπει ίσως νά συνδέση κανείς με τάσεις της αρχιτεκτονικής μορφολογίας την έποχή αυτή⁶³. Σ' αυτές θά απέδιδε και τούς κοσμήτες που περιτρέχουν έσωτερικά τόν ναό στο ύψος τών γενέσεων τών θόλων. Είναι ένα στοιχείο που παραλείπεται σε πολλούς, μικρούς κυρίως, ναούς του έλλαδικού χώρου, αλλά έδω έχει ιδιαίτερα προσεχθή βοηθώντας στην διάρθρωση του έσωτερικού χώρου και στην έναργεια αντίληψής του.

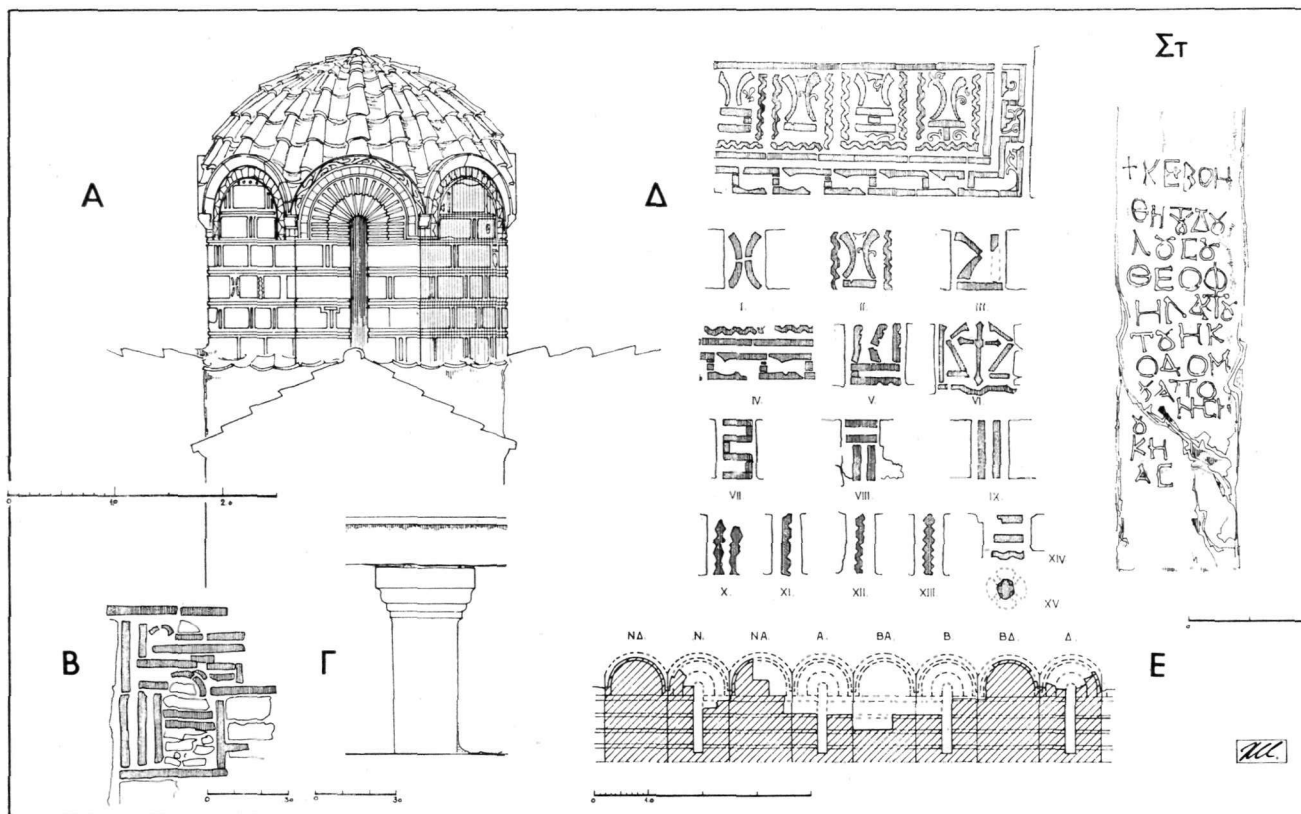
Ο ναός του Αγίου Ιωάννου έχει σήμερα ένα νεώτερο κτιστό τέμπλο με τρία τοξωτά ανοίγματα, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από το αρχικό τέμπλο δεν είναι γνωστό αν σώθηκαν ίχνη. Ένα θραύσμα έπιστυλίου ένσωματωμένο σήμερα στην πρόχειρη τοιχοποιία που φράζει το παράθυρο του ιεροῦ (Πίν. 5,Γ) είναι πιθανό νά ανήκη σ' αυτό. Κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο διακοσμεΐται στην κάτω επιφάνειά του με σταυρό μέσα σε κύκλο, και στο μέτωπό του με άνθέμια (:) και ήμισφαιρικό σχεδόν κομβίον, το όποιο διακοσμεΐται με ταινιωτό σταυρό. Αν και το μικρό μέγεθος του κομματιού δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες για τα διακοσμητικά θέματα του έπιστυλίου, ή τεχντροπία του έπιτρέπει την ασφαλή χρο-

60. Βλ. Χ. Γιαμαλίδης, ένθ' άνωτ., σ. 410 - 411.

61. Βλ. Φρ. Βερσάκης, Α. Ε., 1919, σ. 89 - 95.

62. Βλ. Χαρ. Μπάρα, 'Ο Βυζαντινός ναός της Σουβάλας, Χαριστήριο εις Α. Κ. 'Ορλάνδον, Δ', 1967 - 68, σ. 307.

63. Βλ. Χ. Μπούρας, Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966 - 69), σ. 257.

Εικ. 6. *Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Α) *Αναπαράσταση του τρούλλου του ναού Β) Κόσμημα από τοῦβλα στὴν βόρεια ὄψη. Γ) *Ἡ *Ἁγία Τράπεζα. Δ) Τὰ κεραμικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ. Ε) *Ἀνάπτυγμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου (τὰ σκιαζόμενα μέρη παραμένουν τὰ ἀρχικά). Στ) *Ἐπιγραφή στὴν παραστάδα τῆς βόρειας εἰσόδου.

νολογική του τοποθέτηση στὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα, καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπόδοσή του στὸν ἐξεταζόμενο ναό.

Ἀπὸ τὰ γύψινα προσκυνητάρια τοῦ νάρθηκα (γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος) σώθηκε μόνο τμῆμα ἐνὸς τόξου καὶ ἓνα μικρὸ ἐπίκρανο μὲ ἀπλούστατο κάλαθο καὶ διπλὸ ἄβακα (Πίν. 6, Α). Ἐπέστεφε διπλὲς στὸ πλάτος παραστάδες, ποὺ προεξείχαν λίγα ἑκατοστά. Τὸ σύνολο δὲν εἶχε ἰδιαίτερες μορφολογικὲς προθέσεις· πλαισίωνε μία τοιχογράφημένη παράσταση μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάδειξή της.

Ὁ κεραμεικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐμφανίζεται περιορισμένος σὲ ἔκταση ἀλλὰ μὲ μία ἀπροσδόκητη ποικιλία. Ἀπὸ παλιὰ ὁ Megaw⁶⁴ ἔδειξε τὴ σημασία του γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Σὲ ἐπανεξέτασή του νέα στοιχεῖα προστίθενται στὸ παλιὸ θεματολόγιο. Στὴν Εἰκ. 6, Δ., δίνονται ὅλα τὰ σωζόμενα θέματα, νέο σχέδιο τῆς ζωφόρου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, καὶ σὲ ὑπόσημείωση⁶⁵, ἡ θέση τοῦ καθ' ἐνὸς ἀπὸ αὐτά.

Τὰ κεραμεικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τέσσερες ὁμάδες : α) ψευδοκουφικὰ (ζωφόρος καὶ θέματα Εἰκ. 6, I ἕως VI) β) ἔγκοπτα τοῦβλα (cut tiles, θέματα X ἕως XIV) γ) ἀπὸ ἀπλᾶ τοῦβλα (θέματα VII ἕως IX) καὶ τέλος δ) φιαλοστόμια (XV).

Μιὰ πρώτη παρατήρηση εἶναι ὅτι τὰ κεραμεικὰ τῆς ἐκκλησίας δὲν ἔχουν τὴν τελειότητα οὔτε τῶν προηγουμένων χρονικὰ μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε τῶν ἐπομένων τῆς Ἀργολίδος. Δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔγιναν κάπως χονδροειδῆ λόγῳ ἀδυναμιῶν στὴν τεχνική, ὅτι μιμοῦνται πρόχειρα καὶ χωρὶς ἀξιώσεις διάφορα πρότυπα. Ἡ ψευδοκουφικὴ ζωφόρος (τῆς ὁποίας ἀνάλυση δίνει ὁ Megaw⁶⁶) μὲ τὶς ἀνωμαλίες στὴ χάραξη καὶ στὶς παραμορφώσεις τῶν στοιχείων της ἔχασε τὶς ἀρχεὺς ὁργανώσεως τῆς ἐπιφανείας ποὺ εἶχαν τὰ πρῶτα παραδείγματα. Αὐτὸ τὸ διαπιστώνει κανεὶς καὶ σὲ ἄλλες ζωφόρους, παλιότερες⁶⁷ καὶ νεώτερες⁶⁸, ἀλλὰ στὸ Λιγουριὸ

64. Βλ. The Chronology, σ. 108, 109, 111, 112, 117 - 119, 121, 123, Εἰκ. 3, 5.

65. I. Τροῦλλος, Ν. Δ. πλευρά. II: Δυτικὴ ὄψη, ζωφόρος, III: Τροῦλλος, Β. Δ. πλευρά. IV: Δυτικὴ ὄψη, ζωφόρος, V: Βόρεια ὄψη (ὅπου καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερόστροφο), VI: Νότια ὄψη, VII: Βόρεια ὄψη, VIII: Ἀνατολικὴ καὶ Νότια ὄψη, IX: Τροῦλλος Β. Δ. καὶ Β. πλευρά, X: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά, XI: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά, XII: Τροῦλλος Ν. Δ. καὶ Β. πλευρά. Δυτικὴ καὶ νότια ὄψη, XIII: Τροῦλλος Ν. Δ. καὶ Β. Δ. πλευρά, XIV: Τροῦλλος Β. Δ. καὶ Β. πλευρά, XV: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά.

66. The Chronology... σ. 108.

67. Ὅπως λ.χ. στὸν Ἅγιο Δημήτριο Σαρωνικοῦ, βλ. Χ. Μπόρας, Α. Καλογερόπουλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, Ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1969, σ. 91, 100.

68. Ὅπως λ.χ. στὸν Ἅγιο Δημήτριο Δραγάνου, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἄγνωστος Βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο Ἀχαΐας, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ' (1969) σ. 63 - 67.

είναι φανερό ότι έχουμε μια μεταγενέστερη μίμηση και όχι συνέχιση της παραδόσεως⁶⁹.

Ἡ εισαγωγή καθέτων ἐγκόπτων τούβλων, μαζί με τὰ ψευδοκουφικά, χαρακτηρίζει τὸν ναὸ τοῦ Λιγουριοῦ. Τὰ ἔγκοπτα γίνονται ἀσφαλῶς εὐκολώτερα ἀπὸ τὰ κουφίζοντα καὶ διευκολύνουν τὸν αὐτοσχεδιασμό γιατί κατασκευάζονται ἐπὶ τόπου, χωρὶς ἀξιώσεις. Τὸ στοιχεῖο ΧΙ ἐπὶ παραδείγματι εἶναι ἓνα ἀτέλειωτο τύπου ΧΙΙ, ἐνῶ τὰ Χ καὶ ΧΙΙΙ ἐλάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους· ἀργότερα μετὰ τὴ βελτίωση τῆς τεχνικῆς θὰ διαφοροποιηθοῦν γιὰ νὰ μοιάσουν μετὰ ἀστραγάλους⁷⁰ ἢ κομπολόγια⁷¹.

Ὅσο γιὰ τὰ θέματα ἀπὸ ἀπλᾶ τοῦβλα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα προχειρότητας καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ λογαριαστοῦν γιὰ τὴν χρονολογικὴ τοποθέτηση τῆς ἐκκλησίας. Τὸ θέμα VII πού ἐμφανίζεται πρῶϊμα στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς⁷² ἢ κάπως παρόμοιο στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁷³ χρησιμοποιεῖται συγχρόνως μετὰ τὰ διπλὰ τοῦβλα τοῦ θέματος IX πού συνηθίζονται κατὰ τὸν προχωρημένο 12ο αἰῶνα στὸν Μωρέα⁷⁴ ἢ τοῦ θέματος VIII πού ἀπαντᾷ σὲ εὐρύτερο χρονικὸ διάστημα⁷⁵. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ἀγαπημένο στὴν Πελοπόννησο μοτίβο τοῦ μαιάνδρου⁷⁶ πού κατασκευάζεται ἐπίσης μετὰ εὐκολία ἀπὸ ἀπλὰ τοῦβλα δὲν ἔχει βρῆ ἐφαρμογὴ στὸ Λιγουριό.

Τὰ κουφίζοντα θέματα I καὶ II εἶναι ἀπλουστευμένα ἀντίγραφα ἄλλων πού ἀπαντοῦν στίς γειτονικὲς ἐκκλησίες στὸ Πλατανίτι⁷⁷ καὶ στὸ Χώνικα⁷⁸, ἐνῶ τὸ III θυμίζει μνημεῖα προγενέστερα καὶ κατὰ ἓνα αἰῶνα ἀκόμα⁷⁹.

69. A. H. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ.

70. Ὅπως λ.χ. στίς Βλαχέρνες, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, Α. Ε. 1923, σ. 22, Εἰκ. 35.

71. Ὅπως λ.χ. στὸν Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἀνδρου, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου, Α.Β.Μ.Ε, Η' (1955 - 56) σ. 13, Εἰκ. 5, σημ. 3.

72. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 14 καὶ 21, καὶ Alison Frantz, The Church of the Holy Apostles, Princeton 1971, σ. 8, Εἰκ. 2, ἀρ. 8, 12.

73. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 46.

74. Παραδείγματα στὴν Βλαχέρνα Ἡλείας, τὴν Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀνδρούσας, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Σκαφιδιάς κ.ἄ..

75. Παραδείγματα στὴν Σωτήρα Χριστιάνου, στὴ Βλαχέρνα Ἡλείας, στὴ Βλαχέρνα Ἄρτας, κ. ἄ..

76. βλ. G. Millet, L' école, σ. 252 κ. ἐ. καθὼς καὶ Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Δ', (1969 - 70) σ. 256, σημ. 7 καὶ 8.

77. Στὴν δημοσίευση τοῦ Α. Struck (βλ. ἄνωτ. σημ. 46) δὲν ἀπεικονίζονται.

78. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 43.

79. Στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Ἀθηνῶν (βλ. Alison Frantz, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 8, Εἰκ. 2, ἀρ. 7 καὶ 32). Ἄλλα παραδείγματα: Ἄγ. Θωμᾶς Τανάγρας (Χ. Μπούρ -

Ὅσο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μικρῶν πλινθίνων σταυρῶν, καλύπτει κι' αὐτὴ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα⁸⁰. Ἐδῶ ἐνδιαφέρουν περισσότερο μικροὶ σταυροὶ ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ στοιχεῖα C ἢ ἀντίστροφα Σ. Στὴν Σωτή-
ρα τοῦ Χριστιάνου⁸¹ στὴν Καλαμάτα⁸², στὴν Ἀμφισσα⁸³ καὶ στὸ Κόρθι
τῆς Ἀνδρου⁸⁴ ὑπάρχουν τὰ συγγενέστερα παραδείγματα πρὸς τὸ θέμα VI
τοῦ Λιγουριοῦ, κανένα ὅμως δὲν ἔχει ἀκριβῶς τὸν χαρακτήρα του (Πίν.
6, B). Ἡ διατήρηση κουφικῶν γνωρισμάτων σ' αὐτὸ συνηγορεῖ ἴσως γιὰ
κάπως προγενέστερη χρονολόγηση, ἢ χρονικὴ ἀπόσταση ὅμως ποὺ χωρί-
ζει τὰ συγγενῆ παραδείγματα δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερο ἐντοπισμό.

Τὰ φιαλοστόμια (XV) βρίσκονται στὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τρούλ-
λου, ἀπὸ τέσσερα καὶ δύο ἀντιστοιχῶς, σὲ μέρη ποὺ ἔχουν μείνει ἀνέπαφα,
καὶ δὲν ἔχουν ἀνακατασκευασθῇ. Διατηροῦνται σὲ πολὺ κακὴ κατάστα-
ση· τὰ τετράφυλλα ἔχουν σπάσει καὶ μένουν μόνον οἱ κυλινδρικές οὐρὲς
ἐνσωματωμένες στὸ κονίαμα. Ἡ παρουσία τους ξενίζει κάπως⁸⁵ ἀλλὰ ἐρ-
μηνεύεται ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀρχιτέκτονα νὰ πλουτίσῃ μὲ κάθε τρό-
πο τὰ πῆλινα κοσμήματα τοῦ ναοῦ.

Ἀπὸ πλευρᾶς χρονολογήσεως οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν ὀψιμότητα τοῦ θέ-
ματος⁸⁶ θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν μετὰ τὴν ἐπισήμανση πρωϊμῶν παρα-
δειγμάτων ἀπὸ τὸν Α. Megaw⁸⁷. Σ' αὐτὰ ἂς προστεθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὁ

ρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 362 - 364, 371), Ἀγ.
Δημήτριος Σαρωνικοῦ (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 91, 100), Κοίμησις Στεῖρη (Α. Κ. Ὁρλάνδος,
Α.Β.Μ.Ε., Α' (1935) σ. 84, Εἰκ. 34). Ἀγιος Δημήτριος Ἡλίδος (Π. Βοκοτόπου-
λος, Α. Δ. 24 (1969) Α', σ. 207, Σχεδ. 2, ἀρ. 3).

80. Παραδείγματα στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Ἀθηνῶν (Alison Frantz,
ἐνθ' ἀνωτ., ἀρ. 23), στὴν Καπνικαρέα Ἀθηνῶν (Ε. Stikas, L' église Byzantine de Chri-
stianou, Paris 1951, Εἰκ. 93 C), στὴν Κοίμηση Χώνικα (Α. Η. S. Megaw, Πίν. 30,
ἀρ. 45) στὴν Κοίμηση Μέρμπακα (Α. Struck, πιδ πάνω σημ. 46, σ. 205, Εἰκ. 2 d)
καὶ στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους Βάμβακα Μάνης.

81. Ε. Stikas, ἐνθ' ἀνωτ., ἀρ. Α.

82. G. Millet, L' école, σ. 255, Εἰκ. 115, b καὶ e.

83. Α. Η. S. Megaw, ἐνθ' ἀνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 56, G. Miles, Byzantium and the
Arabs, D.O.P., 18 (1964) Εἰκ. 29 καὶ R. Krauthimer, ἐνθ' ἀνωτ., Πίν. 163 B,
ὅπου κατὰ λάθος ἀναγράφεται ὅτι ἀνήκει στὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Μονῆς Ναυπλίου.

84. Βλ. Δ. Βασιλειάδης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 27, Εἰκ. 11.

85. Τὰ φιαλοστόμια εἶναι σπάνια ἀλλὰ ὄχι ἄγνωστα στὴν Πελοπόννησο. Ἄλλο
γνωστὸ παράδειγμα στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας, βλ. Α. Bon, Eglises... de Ca-
lamata, σ. 43 - 44.

86. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς Α.Β.Μ.Ε., Θ' (1961) σ. 72 - 73.

87. Βλ. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Γ' (1966) σ. 12, σημ. 11. Στὰ πα-
ραδείγματα τῶν δύο ἀμέσως προηγούμενων δημοσιευμάτων ἂς προστεθοῦν ἓνα ἀπὸ τὴ Χίο
(στὸν Παλῆὸ Ταξιάρχη Μεστών, ἀδημ.), ἓνα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία (βλ. S. Eyice,
Quatre édifices inédits ou mal connus, C. Arch., X (1959) σ. 254 - 256), καὶ ἓνα ἀπὸ
τὴν Κωνσταντινούπολη (Τεκφοῦρ Σεράϊ).

ναός τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Καστοριᾶς⁸⁸ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οὔτε τὰ φιαλοστόμια βοηθοῦν σὲ ἀκριβέστερο ἔντοπισμό τῆς χρονολόγησής.

Μία τέλος πρωτοτυπία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου ἀποτελεῖ ἡ συμπλήρωση τῶν κεραμικῶν κοσμημάτων, μὲ γραπτὰ στοιχεῖα. Στὴ ζωφόρο τῆς προσόψεως (σήμερα στὸν Ἀν. τοῖχο τοῦ νάρθηκα), προσεκτικὴ παρατήρηση δείχνει ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ ψευδοκουφικὰ συμπληρώθηκαν μὲ τὴ βοήθεια κόκκινου χρώματος μὲ μικρὰ φύλλα ἢ ἔλικες, ἔτσι ὥστε νὰ φανοῦν κατὰ κάποιο τρόπο διανθισμένα (Εἰκ. 6, Δ). Εἶναι φανερό ὅτι στὴν πρόχειρὴ αὐτὴ λύση ὁδήγησαν οἱ δυσκολίες ποὺ εἶχε ὁ ἀρχιμάστορας σὲ ζητήματα τεχνικῆς. Καὶ πάλι τὸ πρᾶγμα δὲν πρέπει νὰ ξενίζει. Εἶναι γνωστὲς κ' ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα περιπτώσεις γραπτῶν ἀπομιμήσεων τοῦ κεραμικοῦ διακόσμου σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες, τόσο προγενέστερες⁸⁹ ὅσο καὶ μεταγενέστερες⁹⁰ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Λιγουριοῦ.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ κεραμικὰ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου εἶναι μιᾶς ἐπιλογῆς στοιχείων ποὺ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ ἓνα λαϊκὸ τεχνίτη χωρὶς ἀξιώσεις μὲ πρόθεση πλουτισμοῦ τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ. Οἱ μικρὲς ἢ μεγάλες παραμορφώσεις, οἱ συμπληρώσεις μὲ χρώματα καὶ οἱ αὐτοσχεδισμοὶ (ὅπως τῆς Εἰκ. 6, Β) ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν θὰ πρέπει κανεὶς νὰ δῇ τὴν ἐκκλησίαν μέσα στὴν συνεχῆ ἐξελικτικὴ σειρὰ τῶν ναῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ στὰ πλαίσια μνημείων τοῦ χαρακτῆρα του, ποὺ εἶναι λαϊκώτερος.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε δὲν προέκυψαν βεβαίως στοιχεῖα γιὰ σοβαρὴ μετάθεση ἀπὸ τὴν χρονολόγησιν ποὺ εἶχε κάνει ὁ Α. Megaw, δηλαδὴ στὸ τέλος περίπου τοῦ 11ου αἰῶνα. Φάνηκε ὅμως ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ ἀνέβαζαν τὴν χρονολόγησιν δὲν εὐσταθοῦν : ὁ τύπος τῶν παραθύρων δὲν ὀφείλεται σὲ πρωϊμότητα ἀλλὰ στὸ μικρὸ μέγεθος, ἡ ἀπουσία λαξευτοῦ λίθου στὶς ὀψεις δὲν συνεπάγεται τὸ ὅτι ἡ λιθοξοικὴ εἶχε μείνει ἀνεξέλικτη⁹¹ καὶ ὁ τροῦλλος, τυπολογικὰ ἐξεταζόμενος,

88. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κεραίας διακρίνονται δύο φιαλοστόμια, βλ. R. Krauthemer, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 134, Α.

89. Ὅπως στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Α. Φιλίππιδου - Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., ΣΤ', (1971 - 72), σ. 26 - 27.

90. Ὅπως στὸν Μυστρά (βλ. G. Millet, Monuments Byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 41 καὶ Α.Β.Μ.Ε., Γ', (1937) σ. 38, Εἰκ. 71) καὶ στὴν Ἀγία Ἐλεούσα Πρέσπας (βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, Πίν. 25 - 27).

91. Τόσο ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων ὅσο καὶ τὸ τοξωτὸ ὑπέρθυρο τῆς Βορεινῆς εἰσόδου μαρτυροῦν προηγμένη τεχνικὴ τοῦ λίθου.

ἐπεται τῶν ἀθηναϊκῶν προτύπων. Ἐν καὶ οἱ συγκρίσεις μὲ τὸ γειτονικὸ ναὸ τοῦ Χώνικα⁹² δὲν φαίνονται σκόπιμες (μετὰ ἀπὸ ὅσα προηγήθησαν) θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῇ ὅτι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Λιγουριοῦ ἀνήκει στὸν 12ο αἰῶνα, ἀλλὰ εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ ἐκεῖνον.

Γιὰ τὸν μεταγενέστερο νάρθηκα τοῦ μνημείου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἑξῆς: 1) ἡ τοιχοποιία του, μὲ τὴν χρῆση ἀρχαίου ὕλικου καὶ τὴν ἀκανόνιστη τοποθέτηση λίθων καὶ πλίνθων, εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τοῦ κυρίως ναοῦ, 2) τὸ λαξευτὸ πλαίσιο τῆς κυρίας εἰσόδου ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς βορείας, ἐνῶ οἱ καμάρες ἀπὸ λαξευτὰ πουρριὰ εἶναι ὅμοιες στὸ παλιὸ καὶ τὸ νέο τμήμα, 3) οἱ τοιχογραφίες ποὺ ἀνήκουν στὸν νάρθηκα τεχνοτροπικὰ δὲν διαφέρουν ἀπ' αὐτὰς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στὸν 12ο αἰῶνα καὶ 4) ἐνδεχομένως εἶχε προβλεφθῇ ἡ προσθήκη νάρθηκα κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ κυρίως ναοῦ⁹³. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα πραγματοποιήθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, μέσα στὸν 12ο αἰῶνα.

Ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου σώθηκαν ἐλάχιστα δείγματα· τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μνημείου ἀπὸ πλευρᾶς ζωγραφικῆς ἐμφανίζεται πολὺ περιορισμένο. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ λείψανα ἐπιχρισμάτων κάνουν βέβαιον ὅτι τόσο ὁ κυρίως ναός, ὅσο καὶ ὁ νάρθηκας ἦταν κατάγραφοι ἀρχικὰ μὲ τοιχογραφίες.

Στὸ τύμπανο τῆς νοτίας καμάρας, στὸ διακονικόν, στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ στὸ νάρθηκα δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενον σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ (ἴσως πυρκαϊά) τέσσαρα κομμάτια τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ βρίσκονται σὲ ἄθλια κατάστασις, μᾶς παρέχουν κάποιες πληροφορίες. Ἀνήκουν ὅλα σὲ ἓνα στρώμα τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ στὸ ναό.

Τὸ νότιο τύμπανο τοῦ σταυροῦ χωρίζεται (χαμηλότερα ἀπὸ τὸν κοσμητὴν) σὲ δύο ζῶνες. Τὴν ἀνώτερη καταλαμβάνει ἡ σκηνὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, τὴν κατώτερη σειρὰ ὁλοσώμων μετωπικῶν ἁγίων. Στὴν Ὑπαπαντὴ διακρίνονται στὴ μέση ἡ τράπεζα τοῦ θυσιαστηρίου μὲ κόκκινο κάλυμμα καὶ τὸ κιβώριο. Ὁ Συμεὼν δεξιὰ σκύβει γιὰ νὰ πάρῃ τὸ βρέφος στὰ χέρια του (Πίν. 6,Γ) τοῦ ὁποίου διακρίνονται μόνον ἰχνη. Πίσω του στέκεται ἡ προφητις Ἀννα τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνο τὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ δείχνει πρὸς τὰ ἑπάνω. Ἀπὸ τὴν παράστασις τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ δὲν διακρί-

92. Βλ. A. Struck, ἐνθ' ἀνωτ., καὶ A. H. S. Megaw, *The Chronology*, σ. 102, 108, 111, 112, 117, 118, 123, 125.

93. Βλ. τὴν προηγουμένη σημείωσις ἀρ. 34.

νεται σχεδόν τίποτα. Οί τρεις μετωπικοί ἄγιοι τῆς κάτω ζώνης εἶναι ἐπίσης σὲ μέγιστο σημεῖο κατεστραμμένοι. Τμήμα τῆς κεφαλῆς τοῦ μεσαίου (ποὺ ἦταν νέος ἀγένειος) διατηρεῖ ὥραϊα σχηματοποιημένα μαλλιά μὲ βοστρύχους (Πίν. 6,Δ).

Στὸ βόρειο μέρος τῆς καμάρας τοῦ διακονικοῦ, διακρίνονται ἱχνη μιᾶς ἀδιάνγνωστης παράστασης: δεξιὰ φαίνεται πλοῖο μὲ ἰστία, ἡ κυματιστὴ θάλασσα καὶ τρεῖς μορφές, ἡ μία μὲ φωτοστέφανο. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ, σώθηκαν λείψανα τῆς σκηνῆς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων. Κάπως διακρίνεται ἐδῶ ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ποὺ σκύβει πρὸς τὰ δεξιὰ μπροστὰ ἀπὸ ἓνα κιβώριο.

Στὸν νάρθηκα τέλος, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, δεξιὰ ἀπὸ τὸ προσκυνητάριο δύο ἀκόμα μετωπικὲς παραστάσεις ξεχωρίζουν ἐπάνω στὸ φθαρμένο ἐπίχρισμα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἁγία Εἰρήνη (ποὺ κρατάει στὸ ἓνα χέρι μικρὸ σταυρὸ διαγραφόμενο σὲ ἰδιαίτερο φωτοστέφανο) καὶ τὴν ἁγία (Αἰκατερ)ίνα (:). Φοράει μαφόριο καὶ πολυτελὲς φόρεμα μὲ λευκοὺς κύκλους κατάστικτο ἀπὸ μαργαριτάρια.

Ὅλα αὐτά, ἐλάχιστα βοηθοῦν γιὰ μιὰ διεξοδικὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τοῦ μνημείου, ἀρκοῦν ὅμως γιὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ συμπεράσματος ὅτι ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος δὲν ἀπέχει χρονικὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωσή του. Πράγματι πολλὲς ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὴν τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν στὸν 12ο αἰῶνα: ὁ γαλάζιος κάμπος τῆς Ὑπαπαντῆς, ἡ σχηματοποιημένη κόμη τοῦ ἁγίου, ὁ διάκοσμος στὸ φόρεμα τῆς ἁγίας τοῦ νάρθηκα, ἡ σχηματοποιημένη πτυχολογία στὰ ἄμφια τοῦ Συμεών, ὅλα ὁδηγοῦν στὴν ἴδια χρονολόγηση. Εἰκονογραφικὰ ἡ Ὑπαπαντὴ τοποθετεῖται ὅπωςδῆποτε ⁹⁴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα, ἀλλὰ οἱ παρατηρήσεις στὴν τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν ἀνεβάζουν ἀσφαλῶς κατὰ πολὺ τὴν χρονολόγηση ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅριο.

Ὅπως σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ἔτσι καὶ στὸν ἐξεταζόμενο, ἐπάνω στὸ ἐπίχρισμα τῶν τοιχογραφιῶν, ὑπάρχουν ἀκιδογραφήματα πλοίων. Γιὰ τὶς αὐτοσχέδιες παραστάσεις καραβιῶν σὲ βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες, καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους ἔχουν ἤδη γραφτῇ ἀρκετά⁹⁵. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Λιγουριοῦ σώζονται

94. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ὑπαπαντή, Ε.Ε.Β.Σ., ζ', 1929, σ. 328-339. Ἡ σκηνὴ τοῦ Λιγουριοῦ ἀνήκει στὸν τύπο Α' τῆς ἐκεῖ κατατάξεως.

95. Βλ. Ἀγάπη Καρακασάνη, Ναυτικά θέματα στὴν μεταβυζαντινὴ τέχνη καὶ στὴ Δυτικὴ χαρακτικὴ, Ἑλληνικὴ Ἑμπορικὴ Ναυτιλία, Ἀθῆναι 1972, σ. 233-242. Στὶς ἐκεῖ ὑποσημειώσεις 15-42 (σ. 492-3) βλ. ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Παραδείγματα ποὺ μποροῦν νὰ προστεθοῦν: Κοιμήσεως Ὁρῶπου (Δ.Χ.Α.Ε. Ε', Πίν. 39α), Ἅγ. Κηρύκου Βεροίας (Ἀδημ.), Κορίνθου (R. S c r a n t o n, Corinth XVI, Mediaeval Archi-

Είκ. 7. Άγιος Ιωάννης Λιγουριοῦ. Χάραγμα πλοίου ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ.

στον νάρθηκα τρία χαράγματα πλοίων. Είναι καλοσχεδιασμένα και έχουν την γνωστή σχηματοποίηση που επιβάλλει ή τεχνική τους, την ίδια πάντοτε ἀφελή ἀκριβολογία στις λεπτομέρειες. Στο μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ (Εἰκ. 7) ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κουπιὰ διακρίνει κανεῖς τρία πανιά, τὸ σύστημα τοῦ τιμονιοῦ καὶ σειρὰ κανονιῶν στὴν κουβέρτα. Τὰ ἄλλα δύο εἶναι ἀπλούστερα μὲ ἓνα μόνο κατάρτι καὶ πανὶ (Εἰκ. 8).

Μία ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ (πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, δημοσιεύθηκαν ⁹⁶ πρὸ ἐξήντα ἐτῶν) παρουσιάζει κάποιο ἐνδιαφέρον. Χαραγμένη στὴν δεξιὰ παραστάδα τῆς τοιχισμένης σήμερα βορείας εἰσόδου, μὲ ἀδέξια γράμματα καὶ ὄχι λίγες ἀνορθογραφίες (Εἰκ. 6, Στ'), ἡ ἐπιγραφή λέγει.

+ Κ(ύρι)ε βοή/θη τοῦ δού/λου σου / Θεοφ/ηλάκτου/ τοῦ ηκ/οδομ/
ου ἀπὸ / νησῆ/ ου / Κῆ/ ας.

δηλαδή :

+ Κύριε βοήθει τοῦ δούλου σου Θεοφυλάκτου τοῦ οἰκοδόμου ἀπὸ νησίου Κῆας.

Ἡ πέτρα πού σχηματίζει τὴν παραστάδα προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο κατώφλι πού κτίστηκε ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση. Εἶναι φανερό ὅτι, ἡ ἐπιγραφή χαράχθηκε μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή του στὴν ἐκκλησία, γιατί ἀφ' ἑνὸς εἶναι ἀπίθανο νὰ γράψῃ κανεῖς ἐπιγραφή σ' ἓνα κατώφλι καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν διευθέτησιν τῶν γραμμάτων λογαριάστηκε μιὰ ρωγμὴ πού εἶχε δημιουργηθῇ ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε ἀσφαλῶς στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ χαρακτηρὰς τῶν γραμμάτων μᾶς ὁδηγεῖ ἄλλωστε στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους.

Οὔτε ἡ θέση οὔτε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρηθῇ κτητορική. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ὑποθέσῃ κανεῖς ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἐκκλησίας.

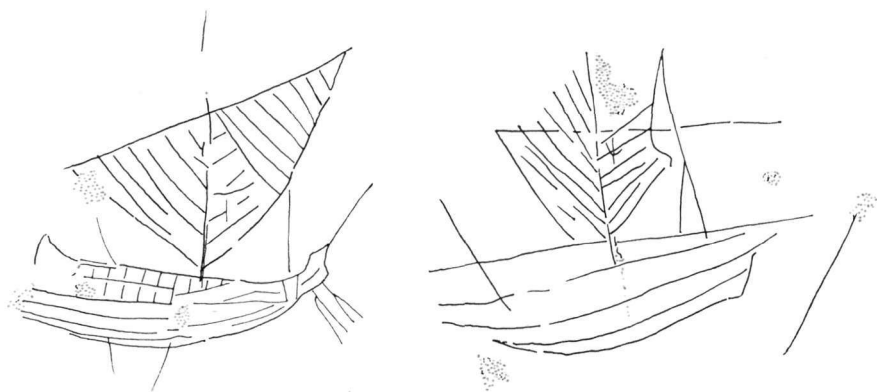
Ἄν καὶ οἱ περιπτώσεις ὑπογραφῆς σὲ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα εἶναι πο-

tecture, Princeton 1957, σ. 137 - 139), Παναγίας Βαραμπᾶ (X. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδης, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1970, σ. 154, Πίν. 130) Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας Αἰγίνης, (Ε.Ε.Β.Σ. Β', 1925, σ. 243 - 276) Μονῆς Βλαττάδων Θεσσαλονίκης (Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Α', 1961, σ. 189 - 191) Λουτρῶν Ἀκροκορίνθου (Rhys Carpenter, A. Bon, Corinth III, 1, Harvard 1936, σ. 270, Εἰκ. 221) κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Ο. Meinardus, Mediaeval Navigation according to Akidographemata in Byz. Churches and Monasteries, Δ.Χ.Α.Ε., Σ', (1970 - 72), σ. 29 - 52. Χαράγματα πλοίων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα βλ. εἰς Α.Α. 20 (1965) σ. 524, Πίν. 658 (ἀπὸ τῆς Δῆλου).

96. Βλ. Χρ. Α. Γιάμαλίδης, βλ. ἀνωτ. σημ. 2.

λὺ σπάνιες στὸ Βυζάντιο, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι τελείως ἄγνωστες⁹⁷. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις στὸν κανόνα τῆς ἀνωνυμίας ποὺ ἐπέβαλαν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς. Τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τύπο ἐπιγραφῆς ξαναβρίσκει κανεὶς πάλι στὴν Πελοπόννησο, μερικὰ χρόνια πιὸ πρὶν⁹⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυπικὴ εὐχή ἀναφέρεται τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπάγγελμα κάποιου, ποὺ εἶναι ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις γνωστὸ⁹⁹ ὅτι ἦταν ὁ κατασκευαστὴς τοῦ ἔργου. Πολὺ παλιότερα, στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Σινᾶ, σὲ μιὰ ὅμοια ἐπιγραφὴ¹⁰⁰

Εἰκ. 8. Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. Χαράγματα πλοίων ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ,

παρατηρεῖ κανεὶς τὸ ἴδιο: ἡ μνεία τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι ἔμμεση δήλωση τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου. Εἶναι πιθανότατο νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Θεοφύλακτο τοῦ Λιγουριοῦ.

97. Βλ. προχείρως παραδείγματα στὴν Παναγία Φανερωμένη Φραγκούλια Μάνης (Ν. Δραυδάκης, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, Α.Ε. 1967 σ. 140), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ριγανᾶ Μεσσήνης (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ', σ. 124 - 126 (τέμπλον), στὰ τείχη τῆς Ρόδου (Α. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1921, Α, σ. 98), σὲ πύργους τῆς Σαμοθράκης (Α. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Hannover 1860, Πίν. 7 καὶ 8) καὶ σὲ ἐκκλησίες τῆς Αἴνου (F. W. Hasluck, Monuments of the Gatelusi, B.S.A., XV, 1908 - 9, σ. 248 - 269).

98. Στοὺς Ἅγιους Θεοδώρους Καφιόνας Μάνης, «Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Νικήτα Μαρμαρᾶ», βλ. Ν. Δραυδάκης, Νικήτας μαρμαρᾶς 1075, Δωδώνη Α', 1972, σ. 33.

99. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 21 - 44 σποραδικά.

100. «Κύριε... σῶσον καὶ ἐλέησον τὸν δοῦλον σου Στέφανον... διάκονον καὶ τέκτονα», βλ. D.O.P. 20 (1966) σ. 262, ἐπιγρ. 3.

Ὁ χαρακτηρισμὸς «οἰκοδόμος» τὸν ὁποῖο ὁ Θεοφύλακτος δίνει στὸν ἑαυτό του, εἶναι συνώνυμος τοῦ κτίστη στοὺς βυζαντινοὺς¹⁰¹. Ἔτσι, δὲν ξέρει κανεὶς ἂν ἦταν πράγματι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς κτίστες, ἢ ἀπὸ μετριοφροσύνη¹⁰² ἀποποιεῖται τοὺς τίτλους μαῖστωρ, πρωτομαῖστωρ, πρωτοοικοδόμος ἢ μηχανικός, ἕνα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ὀνόματα¹⁰³ μὲ τὰ ὁποῖα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ὀνόμαζαν τοὺς ἀρχιτέκτονες. Τὸν χαρακτηρισμὸ «ἀρχιτέκτων» κανεὶς βέβαια δὲν θὰ περίμενε νὰ συναντήσῃ ἐδῶ¹⁰⁴.

Ἄν γίνῃ δεκτὴ ἡ ἀπόδοση (ποὺ ὅπωςδὴποτε προτείνεται μὲ ἐπιφυλάξεις) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸν Θεοφύλακτο, θὰ ἔχωμε κάποιες πρῶτες πληροφορίες στὸ ἐρμητικὰ κλειστὸ θέμα τῶν δημιουργῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐλλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ ἀρχιμáστορας δὲν εἶναι ντόπιος ἀλλὰ οὔτε προέρχεται ἀπὸ σπουδαῖο καλλιτεχνικὸ κέντρο· κινεῖται στὰ ὅρια τῆς περιοχῆς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Τὸ ὅτι ἀποτολμᾷ νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία μαρτυρεῖ ἴσως ὅτι ἐκτιμᾷ τὸ ἔργο του κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὶς πρωτοβουλίες ποὺ διαπιστώθηκαν σὲ θέματα μορφολογίας καὶ διακόσμου στὴν ἐκκλησία.

X. ΜΠΟΥΡΑΣ

101. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ á ν δ ο ς, Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ξυλουργοῦ, μαρμαρογλύπτου καὶ κτίστου ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζ. Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1954, Α', σ. 336, ὑποσ. 4.

102. Ὅπως καὶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ Σινᾶ, ὅπου ἀναφέρεται ὡς τέκτων.

103. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ á ν δ ο ς, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 338.

104. Βλ. G. I. Downey, Byzantine Architects, their Training and Methods, Byzantion 18, (1946 - 48) σ. 101 - 105.

S U M M A R Y

THE CHURCH OF HAGIOS IOANNES ELEIMON AT LIGOURIO

(Pl. 1 - 6)

The church of Hagios Ioannes at Ligourio in Argolis, west of Epidavros, has been inadequately known. H. Megaw dated the monument in the last quarter of the 11th century, and published the most important part of its brickwork decoration in his comparative study on middle Byzantine churches in Greece.

No mention of this monument in historical sources has been known so far. However it might belong to a small monastery. It has a domed cross-in-square plan, of the two-column variation, which became quite popular in middle-Byzantine Greece. The proportions of the plan and the section, reveal certain geometric relations which presuppose planning. The narthex seems to have been added after the completion of the main church. The arched iconostasis of the narthex as well as the shallow niches of the piers in front of the bema should be considered as original features.

The masonry is made out of brick and stone. Most of the large blocks seem to be in second use, brought over from the nearby shrine of Epidavros. However the masonry lacks the technical skill exhibited in most of the important middle-Byzantine churches of Greece. Domes and vaults are made out of regularly cut stone according to the Helladic constructional methods which were considerably improved during the 12th century.

The original form of the cornice remains unknown, as well as the exact form of the «pseudo-athenian» dome which must have fallen partly to be restored in its present form. Although the dome retains the curved cornices, the octagonal drum, and the four windows on the main axes, it has no corner shafts.

A part of an epistylon of a templon, immured in the apse window might belong to the church. The lack of any other indication of sculptural decoration reveals the limited economic standards of its founders.

The brickwork decoration of Hagios Ioannes exhibits a variety of degenerated coufisque elements, cut bricks, phialostomia (quatre foil pottery ornaments), and plain brick patterns, which seem to have been copied from different monuments in an effort to enrich the decoration of the

church. This conclusion is being related to the dating of the monument which cannot vary considerably from the dating given by Megaw (last quarter of the 11th century).

Unfortunately most of the fresco decoration of the monument has been lost. The surviving remains of frescoes might be dated in the 12th century. The narthex walls retain a number of sgraffiti ships.

One of the inscriptions carved on a large block of the north facade reads as follows «Oh Lord, assist Thy servant Theophylactos the mason from the island of Keos». This inscription might refer to the architect responsible for the erection of the church. In any case, the inscription offers the name and the origin of a mason, which is quite exceptional in the usual anonymity of Byzantine builders.

C H. B O U R A S

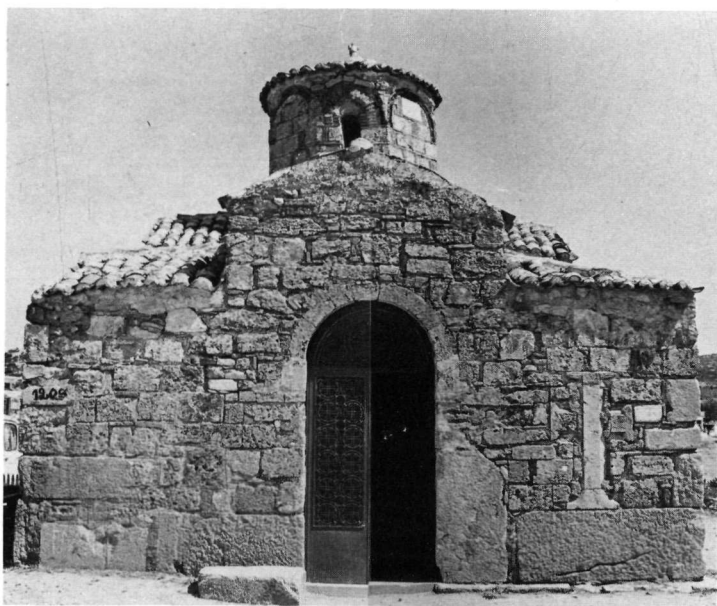

α

β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Ἀποψη ἀπὸ τὰ Ν.Δ. β. Ἀποψη ἀπὸ τὰ Β.Α.

α

β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Δυτική ὄψη - Νάρθηκας. β. Βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ.

α

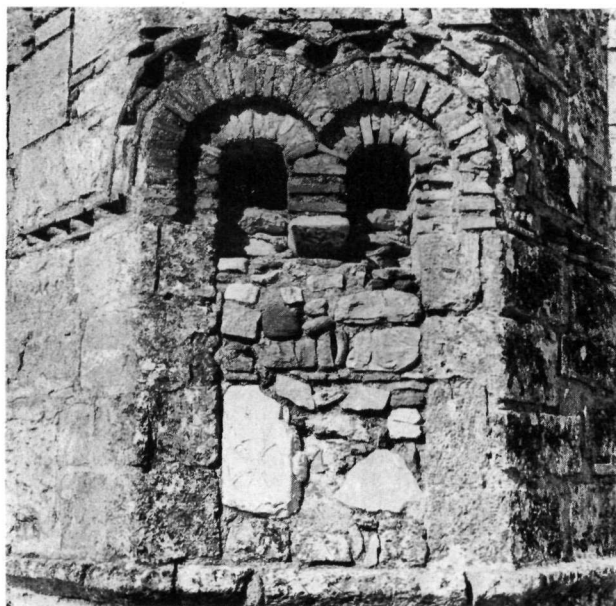

β

γ

"Άγιος Ίωάννης Λιγουριού. α. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ. β. Ὁ τροῦλλος ἀπὸ τὰ δυτικά. γ. Ὁ τροῦλλος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

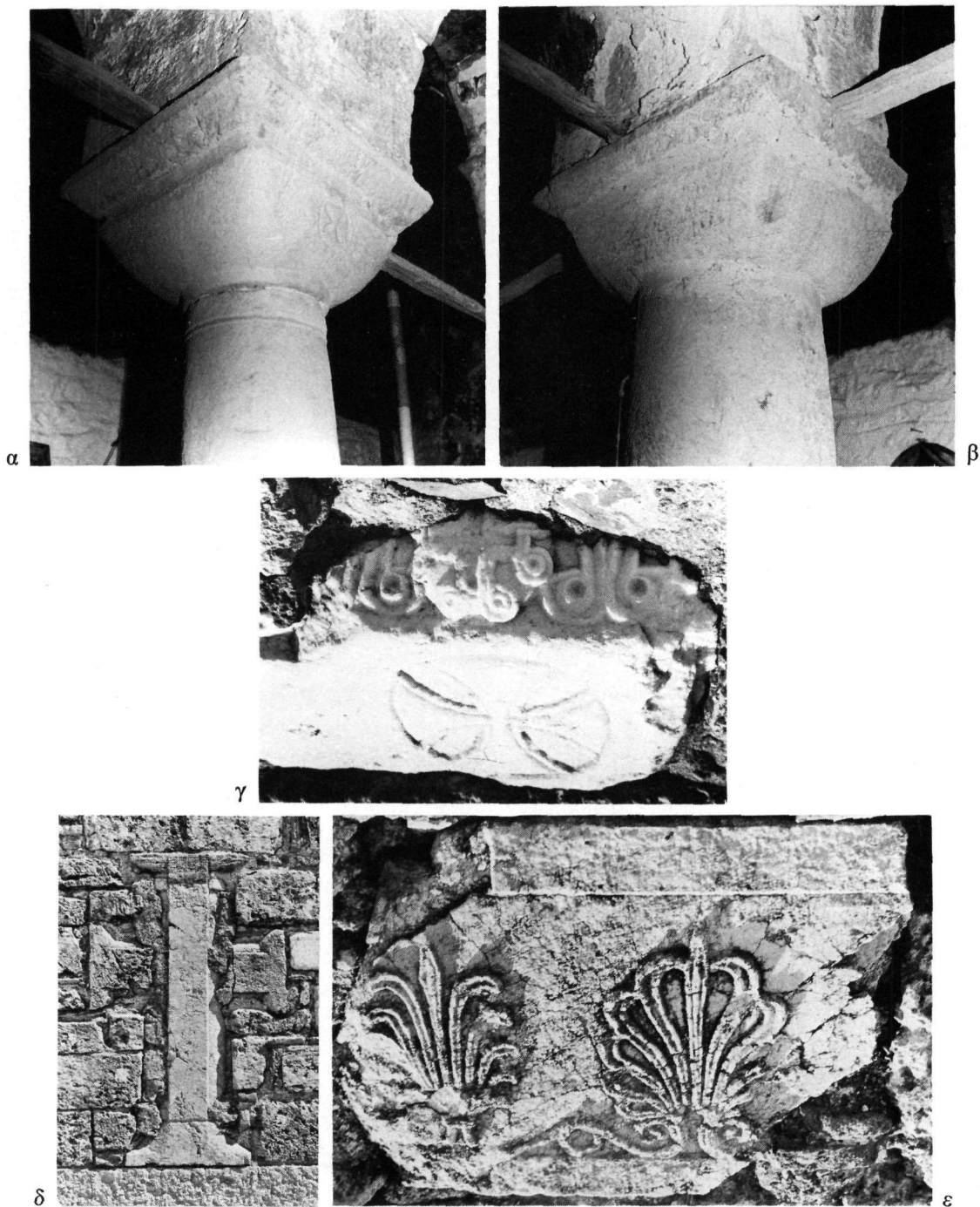
α

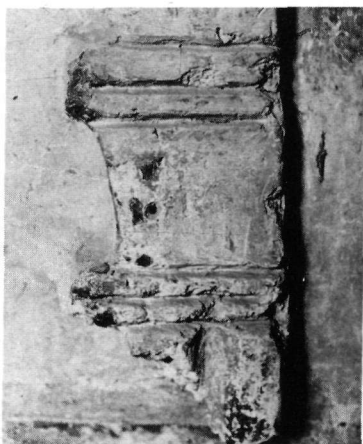
β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.
β. Ἡ Βόρεια θύρα.

"Άγιος Ίωάννης Λιγουριού. α. Κιονόκρανο του Βορεινού κίονα. β. Κιονόκρανο του Νοτίου κίονα. γ. Μαρμάρινο θραύσμα έπιστυλίου τέμπλου ένσωματωμένο στο παράθυρο του Ιερού. δ. Σταυρός από παλαιοχριστιανικούς άμφικιονίσκους στην πρόσωση του νάρθηκα. ε. Άρχαίο διακοσμητικό ανάγλυφο ένσωματωμένο στην πρόσωση του νάρθηκα.

α

β

γ

δ

"Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. α. Γύψινο επίκρανο ψευδοπαραστάδας προσκυνηταρίου. β. Κεραμεικό κόσμημα στη νότια όψη. γ. Τοιχογραφία. Ό Συμεών από την παράσταση της Ύπαπαντής. δ. Τοιχογραφία. Μετωπικός άγιος.